

पिस्तालीस आगमो (संक्षिप्त इपरेष्ण)

लेपक :

प्रा. हीरालाल र. कापडिया जेम. जे.

प्रकाशक :

श्री दशाष्ट पीण नैन पेढी

पिस्तालीस आगमो

[संक्षिप्त इपरेणा]

(सथित्र)

लेखक :

प्रा. हीरालाल रसिकदास कापडिया एम. ए.

प्रकाशक :

शा. हीरालाल नगीनलाल जरीवाणा
श्री देशाथ पोण जैन पेढी

प्रथम आवृत्ति

वीरसंवत् २४८०]

वि. सं. २०१०

[ध. सं. १९५४

मूल्य ३१. ०-८-०

પ્રાપ્તિસ્થાન
શ્રી દેશાઈ પોળ જૈન પેઢી,
ગોપીપુરા, સુરત.

[આ પુસ્તકના પુનઃમુદ્રણનો હક એનો સ્વતંત્રપણે છે : (૧) પ્રો. હીરાલાલ
ર. કાપડિયાનો અને (૨) “શ્રી દેશાઈ પોળ જૈન પેઢી”નો.
આ પુસ્તકનાં ભાષાંતર વગેરેને લગતા બાકીના તમામ હક તેમ એકલા
પ્રો. હીરાલાલ ર. કાપડિયાને જ સ્વાધીન છે.]

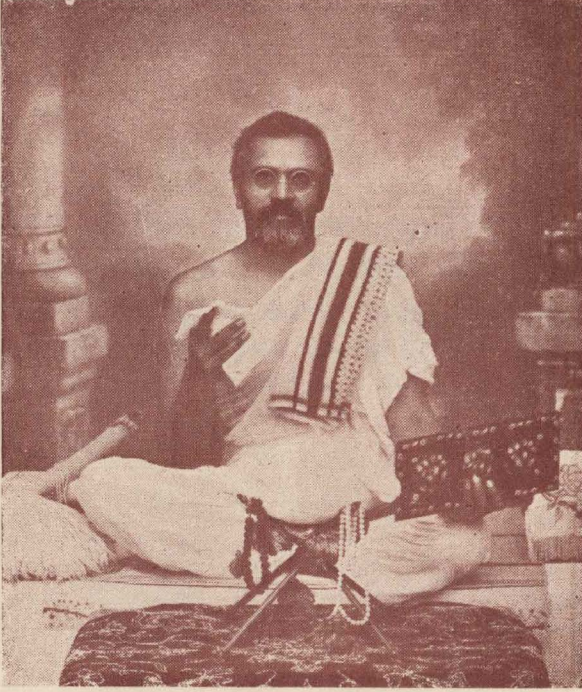
મુદ્રક :

ક્રુવકુમાર ન. માલવી
ગાંડીવ મુદ્રણાલય
હવાડિયો ચક્રો,
સુરત

शांतभूति समयर पूज्यपाद आचार्य

जन्म वि. सं. १९४७; दीक्षा वि. सं. १९६२

दीक्षाध्याय-पाद वि. सं. १९८७; स्मृति-पाद वि. सं. १९९१

श्रीविजयविज्ञानसूरीश्वरज

સ મ ર્પ ણ

શાન્તમૂર્તિ સમયજ્ઞ સ્થવિર શાસનપ્રલાવક
પ્રાતઃસ્મરણીય પૂજ્યપાદ આચાર્યશ્રી
વિજયવિજ્ઞાનસૂરીશ્વરશ્યે
આ સચિત્ર પ્રકાશનને અંગે
મહામૂલ્યશાળી વિવિધ સૂચનાઓ અવારનવાર
કરી અમને ઉપકૃત કર્યા છે તેના
સ્મરણ-ચિહ્ન તરીકે આ પુસ્તક
અમે એમના કરકમલમાં
સાદર અને સાનંદ
સમર્પિત કરીએ
છીએ.

ગોપીપુરા, સુરત. }
વિ. સં. ૨૦૧૦ }

પ્રકાશક

બ્રાહ્મી અને જૈન નાગરી લિપિમાં

નવકાર મંત્ર

┆ ઝ ત્ર િ ળ ા ઇ
ન મો ત્ર રિ હં તા ણં ।

┆ ઝ ળ ડ ઈ ઇ
ન મો સિ ડ્ઙા ણં ।

┆ ઝ ત્ર ડ િ ડ ઇ
ન મો ત્રા ય રિ યા ણં ।

┆ ઝ ળ ઠ ઈ ડ ઇ
ન મો ડ વ ઙ્ઙા યા ણં ।

┆ ઝ ડ ઢ ળ ઠ ળ ળ ઇ
ન મો ળો ઇ સ વ્ઙ સા હ ણં ।

▷ ળ ળ ડ ┆ ઝ િ િ
ઇ સો પં ય ન મુ ળ્ઙા સો

ળ ઠ ળ ઠ ળ ઇ ળ ળ
સ વ્ઙ પા વ ણ્ણા સ ણો ।

ઝ ા ડ ઇ ડ ળ ઠ ળ
મં ગ લા ણં ય સ વ્ઙ સિં

┆ ડ ઝ ળ ઠ : ઝ ા ડ
પ હ મં હ વ ડ મં ગ લં ॥

સંયોજક-મુનિશ્રી શુભંકરવિજયઃ

શ્રી દેશાધ્યોજ્ય જૈન પેઢી, સુરત.

પ્રકાશકીય

દુનિયાના તખ્ત ઉપર એક સનાતન સિદ્ધ નિયમ એવો તો છે કે દરેક કાર્યની ઉત્પત્તિમાં કોઈ ને કોઈ કારણ તો હોય જ છે. તેમ આ પુસ્તકની ઉત્પત્તિમાં પણ બન્યું છે.

આ વર્ષે, અહીંના ગોપીપુરામાંના નેમુલાઈ શેઠની વાડીના ઉપાશ્રયે, શ્રીસંઘની વર્ષોની વિનંતીના સ્વીકાર બાદ પરમપૂજ્ય શાસનસમ્રાટ આચાર્ય શ્રીમાન વિજયનેમિસૂરીશ્વરજી મહારાજ સાહેબના પટ્ટાલંકાર સમયજ્ઞ શાન્તમૂર્તિ આચાર્ય શ્રીવિજય-વિજ્ઞાનસૂરીશ્વરજી મહારાજ સાહેબ તથા તેઓશ્રીના પટ્ટધર પ્રાકૃતવિદ્-વિશારદ સિદ્ધાન્તમહોદધિ આચાર્ય શ્રીવિજયકસ્તૂર-સૂરજી મહારાજ સાહેબ આદિ ઠા. ૧૯ ચાતુર્માસાર્થે પધારવાથી શ્રીસંઘમાં અપૂર્વ આનંદ પ્રસરી રહ્યો છે, અને તેઓશ્રીની શીતળ છાયામાં અનેકવિધ શાસનની પ્રભાવનાનાં કાર્યો થઈ રહ્યાં છે.

તેઓ પૂજ્યશ્રીના સદુપદેશથી શ્રીપિસ્તાલીસ આગમના તપની શરૂઆત ૮૦ લાવુક શ્રાવક-શ્રાવિકાઓએ કરી. આંથી દિનપ્રતિદિન આરાધક-વર્ગમાં આરાધનાના રસની વૃદ્ધિ થવા માંડી. આ તપ સાથે એકાદશ-અંગ, સ્વર્ગ-સ્વસ્તિક વગેરે તપનાં આરાધકોનો પણ વધારો થવાથી આરાધનામાં વિશેષ આનંદ આવવા લાગ્યો. ત્યાં તો આ તપની પુણ્ય સ્મૃતિ કાયમ રહ્યા કરે તેમજ તપની નિર્વિદ્ધ મંગળ સમાપ્તિ નિમિત્તે તપના બહુમાન કરવા રૂપ શાસનની પ્રભાવના કરવાનાં એકા આરાધક-વર્ગમાં ગતિમાન બન્યાં અને તે કાર્યને પહોંચી વળવા માટે કાળો શરૂ થયો. તેના કૃણ સ્વરૂપે પૂજ, પ્રભાવના અને લાવના થવા સાથે લબ્ય રથયાત્રાનો વરઘોડો 'શ્રીજનાગભરથ'ની કળાત્મક રચનાની વિશિષ્ટતાવાળો શાસનની પ્રભાવનાને વધારતો નીકળ્યો હતો.

ઉપર્યુક્ત તપની કાયમ પુણ્ય સ્મૃતિ માટે પૂજ્ય સૂરિદેવને વાત કરતાં તેઓશ્રીએ સૂચન કર્યું કે કંઈ નહિ તો શ્રીઆગમપુરુષનું ચિત્ર ઓઈલ પેઇન્ટથી આલેખવામાં આવે તો તે ચિત્ર જોતાં તમને તેમજ બીજાં સૌ કોઈને શ્રીજિનાગમની મહત્તા અને વિશિષ્ટતાનો ખ્યાલ આવે. આ કથન આરાધક-વર્ગને રુચ્યું પણ ખરૂં. સાથે જ પૂજ્ય આચાર્યદેવેશે જણાવ્યું કે એકલા ચિત્ર કરતાં જો શ્રીપિસ્તાલીશ આગમનો ટૂંકો પણ પરિચય કરાવનાર એવા એક નિબંધની ખોટ પૂરી પડે તો આ તપની પુણ્ય સ્મૃતિ તે તપના આરાધક જ માટે નહિ પરંતુ સૌ કોઈ જિજ્ઞાસુ માટે ખૂબ લાભદાયક નીવડે. આ સૂચનાનો તરત અમલ થાય તે માટે અમે પરમ-પૂજ્ય આચાર્યદેવના ગાઠ સંપર્કમાં આવેલા તત્ત્વચિંતક શ્રમણોપાસક પ્રોફેસર હીરાલાલ રસિકદાસ કાપડિયા એમ. એ. મહાશયને એ કાર્ય કરવા વિજ્ઞપ્તિ કરી, કેમકે એમણે આ વિષયને અંગે, જૈન તેમજ જૈનેતર વિદ્વાનોને ઉપયોગી થઈ પડેલું “આગમોનું દિગ્દર્શન” નામનું પુસ્તક રચ્યું હતું. એ વિજ્ઞપ્તિ સ્વીકારી તેઓએ તે કામ ખૂબ ટૂંક સમયમાં સુંદર રીતે કરી આપ્યું તે બદલ તેમજ અમારી વિજ્ઞપ્તિ અનુસાર આગમ-પુરુષની પ્રતિકૃતિનો સંક્ષિપ્ત પરિચય પણ લખી આપ્યો તે બદલ તેમના અમે આભારી છીએ.

પુસ્તકની શરૂઆતમાં આપેલી શ્રીઆગમ-પુરુષની પ્રતિકૃતિ પરમપૂજ્ય આચાર્ય મહારાજ શ્રીવિજયકસ્તૂરસૂરીશ્વરજી મહારાજ સાહેબે પોતાની દેખરેખ નીચે તૈયાર કરાવી છે તે બદલ અમે તેઓશ્રીના અત્યંત ઋણી છીએ.

પ્રસ્તુત પ્રકાશનને અંગે અમને શ્રીવિજયવિજ્ઞાનસૂરીશ્વરજી મહારાજ સાહેબે જે ત્રણ વિશિષ્ટ સૂચનાઓ કરી હતી એમાંથી એનો નિર્દેશ અમે ઉપર કરી ગયા. એમની ત્રીજી સૂચના એ હતી કે બ્રાહ્મી લિપિમાં નવકારમંત્ર તૈયાર કરાવી આ પ્રકાશનના મંગળાચરણ તરીકે એને સ્થાન આપવું. એમની આ સૂચનાને

પણ અમે સક્રિય સ્વરૂપ આપી શક્યા છીએ તે બદલ અમને આનંદ થાય છે, એટલું જ નહિ પણ અમારે માટે ગૌરવનો વિષય બને છે કે કેમકે શ્રીભગવતીસૂત્રમાં જે બ્રાહ્મી લિપિને નમસ્કાર કરાયો છે તેનાં દર્શન જૈન જનતાને કરાવવા અને તે પણ આપણા ઉત્કૃષ્ટ મંગળ અને મન્ત્રરૂપ નવકારના આલેખન દ્વારા કરાવવા અમે ભાવ્યશાળી થયા છીએ.

ભારતીય પ્રાચીન લિપિમાલાને આધારે નવકારમંત્રના અક્ષરોની 'બ્રાહ્મી' લિપિમાં યોજના કરી આપવા બદલ અમે શ્રીવિજયકસ્તૂરસૂરીશ્વરજીના શિષ્ય પન્ન્યાસ યશોભદ્રગણિવરના શિષ્ય મુનિશ્રી શુભકરવિજયજીના આભારી છીએ. આ કાર્યમાં કોઈ દોષ રહી જતો હોય તો અમે તે બદલ સકળ સંઘની ક્ષમા યાચીએ છીએ અને એના નિવારણાર્થે અમે એના નિષ્ણાતોને વિનવીએ છીએ.

આ આચાર્યશ્રીના શિષ્યરત્ન મુનિશ્રી ચન્દ્રોદયવિજયજીએ આ પુસ્તકનું સંપાદન-કાર્ય કરી આપ્યું છે તે બદલ તેમના અમે આભારી છીએ. દષ્ટિદોષાદિથી કોઈ સ્ખલના થયેલી હોય તો તે સૂચવવા વિદ્વાનો કૃપા કરશે તો હવે પછીની આવૃત્તિમાં સુધારો કરાશે.

આ પુસ્તક છપાવવામાં શ્રીપિસ્તાલીસ આગમ વગેરે તપનાં આરાધકો તરફથી રૂ. ૧૪૫ની મદદ મળી છે તે માટે તેમનો અમે આભાર માનીએ છીએ.

આ પુસ્તકની મુદ્રણાલય-પુસ્તકા (press-copy) સુરતના શ્રી. જયંતિલાલ ચીમનલાલ સંઘવીએ તૈયાર કરી આપી છે તેની અમે આનંદ નોંધ લઈએ છીએ.

ગોપીપુરા, સુરત.
ધનતેરસ,
વિ. સં. ૨૦૧૦

હીરાભાઈ નગીનભાઈ જરીવાલા
શ્રી દેશાઈ પોળ જૈન પેઢી

નિવેદન

જેમ કપાળે કપાળે મતિ બુદ્ધી હોય છે તેમ રુચિ પણ બત-બતની હોય છે. કેટલાક જનોને કોઈ પણ વિષયનું સંક્ષિપ્ત નિરૂપણ ગમે છે તો કેટલાકને એ જ વિષય વિસ્તારથી છણાયેલો જોવાની ઉત્કંઠા રહે છે. આમ સામાન્ય રીતે 'સંક્ષિપ્ત-રુચિ' અને વિસ્તીર્ણ-રુચિ' એમ જનતાના મુખ્ય બે વર્ગો પડે છે. આમાં એક વ્યક્તિ વર્ગ પણ છે, અને તેને અતિશય સંક્ષિપ્ત કે ખૂબ જ વિસ્તૃત નિરૂપણ પસંદ નથી. આને લઈને કેટલાંક શાસ્ત્રોની પણ સંક્ષિપ્ત, મધ્યમ અને બૃહત્ એમ ત્રણ બતની સંકલના જોવાય છે.

પ્રત્યેક ધર્માવલંબીને પોતાનાં શાસ્ત્રો પ્રત્યે પૂર્ણ આદરભાવ હોય છે. એમાં જોનો અપવાદરૂપ નથી. આથી કરીને એઓ પોતાના આગમોનું બહુમાન કરતા આવ્યા છે અને કરે છે તે સમુચિત છે, પરંતુ સામાન્ય રીતે હમેશાં બનતું આવ્યું છે તેમ જોનોનો મોટો ભાગ વસ્તુસ્થિતિથી પૂર્ણ પરિચિત બન્યા વિના જ પૂજ્ય ભાવ સેવે છે. વળી ઉપલબ્ધ આગમો અદ્ભુતભાગહી (સં. અર્ધભાગધી)માં રચાયેલા હોવાથી અને એનાં પ્રાચીન વિવરણો પાઠ્ય (પ્રાકૃત) અને સંસ્કૃતમાં હોવાથી આગમોમાં કયો કયો વિષય આવે છે ઇત્યાદિ બાબતોથી મોટો ભાગ અજાણ હોય એમ જણાય છે. આ વાતને લક્ષ્યમાં રાખી જૈન આગમોની આછીપાતળી રેખા પિસ્તાલીસ આગમોની ગુજરાતીમાં પૂજ્ય રચનારાઓએ પૂરી પાડી છે. એમાં શુભવિજયજીના શિષ્ય કવિ વીરવિજયજીની વિ. સં. ૧૮૮૧માં રચાયેલી પૂજ્ય અને પદ્મવિજયજીના શિષ્ય રૂપવિજયજીની વિ. સં. ૧૮૮૫માં રચાયેલી પૂજ્ય સુપ્રસિદ્ધ છે. વિસ્તૃત રુચિને માટે આગમોનું દિગ્દર્શન અને એના ઉપરથી

પ્રેરણા મેળવીને રચાયેલી 'પ્રવચન-કિરણાવલી' જેવાં શુભશક્તી પુસ્તકો છે. પરંતુ ઉપર્યુક્ત પૂજ્યો તેમજ આ બે પુસ્તકો આગમોના પરિચયની બે અંતિમ કોટિ જેવાં છે. વિશેષમાં મધ્યમ રુચિને સંતોષી શકે એવાં લખાણો આગમોના પરિચયરૂપે કોઈ કોઈ પુસ્તકોમાં મળી આવે તેમ છે, પરંતુ એ જાતનું સ્વતંત્ર પુસ્તક હજી સુધી કોઈ સ્થળેથી પ્રકાશિત થયેલું જણાતું નથી એટલે, તેમજ પૂજ્યોના હાર્દને સમજવામાં ઉપયોગી સાધન તરીકે કામ લાગે અને અજ્ઞેનો જ્ઞાન આગમોથી અંશતઃ પણ પરિચિત બની શકે એ ઉદ્દેશથી મેં આ પુસ્તક તૈયાર કર્યું છે.

આગમો અં માંમાં રચાયા છે એટલે એનાં નામો એ જ ભાષામાં હોય એ સ્વાભાવિક છે. તેમ છતાં સંસ્કૃત ભાષાનું વર્ચસ્વ સ્થપાતાં એનાં નામો તેમજ એનાં છ વર્ગો તેમજ આગમોનાં વિભાગોનાં નામ સંસ્કૃતમાં રજૂ થવા લાગ્યાં અને એ નામો, શાસ્ત્રીય નહિ હોવા છતાં વિશેષ પ્રચારમાં આવ્યાં છે. આથી મેં આ મુખ્યતથા લોકલોચ્ય પુસ્તકમાં એ નામોને પ્રાધાન્ય આપ્યું છે; બાકી આગમોનાં મૂળ અં માં નામોને મેં આ પુસ્તકમાં સ્થાન આપ્યું છે.

કેટલાક આગમો ઉપર એક કરતાં વધારે સંસ્કૃત ટીકાઓ છે, પણ અંહીં તેા પ્રાયઃ ઉપલબ્ધ મુખ્ય ટીકાનો ઉલ્લેખ છે.

આગમોના અંગાદિ છ વર્ગોના ક્રમ માટે તેમજ એના પહેલા બે વર્ગોમાંના આગમોને બાદ કરતાં બાકીના આગમો માટેના ક્રમ

૧ આ પુસ્તકમાં કેટલીયે તાર મળગત આખતો દર્શાવતી વેળા એના વિવરણગત બીનાઓને એમાં મેળવી દેવાઈ છે.

૨ આ કરતાંયે મોટો ગ્રંથ રચવાની અને એ દ્વારા સમસ્ત આગમો અને એનાં વિવિધ વિવરણોનો સર્વાંગીણ પરિચય પૂરો પાડવાની મારી ભાવના છે અને એને અંગેનો મારો પ્રયાસ ચાલુ છે.

માટે આજ દિન સુધીમાં કોઈ સર્વમાન્ય તો શું પણ બહુમાન્ય નિર્ણય પણ થયેલો જણાતો નથી. આ પ્રકાશનમાં આગમ-પુરુષની પ્રતિકૃતિમાં જે ક્રમે આગમોનો ઉલ્લેખ કરાયો છે તે ક્રમ સાથે મેળ રહે એ લક્ષ્યમાં સખી મેં આગમોની રૂપરેખા આલેખી છે.

આઠ દિવસમાં આ કાર્ય પૂરું કરવાનું હોવાથી યથેષ્ટ સાધનો નહિ મળી શકવાથી મૂળ અને એનાં વિવિધ વિવરણોનાં પરિમાણનો નિર્દેશ કોઈ કોઈ પુસ્તકોમાં જેવો જેવામાં આવ્યો તે પ્રમાણે અહીં કરાયો છે.

પ્રાકૃતજ સંયમારાધક જૈનાચાર્ય શ્રીવિજય કસ્તૂરસૂરિજી મારા પ્રત્યે એકધારે સ્નેહ રાખે છે, અને મારી સાહિત્ય-વૃત્તિમાં સદા સ્વાભાવિક રસ લે છે. એથી મેં એ સૂરિજીને આ પુસ્તક સાથે તપાસી જવા વિજ્ઞપ્તિ કરી હતી. પરંતુ એમને પૂરતો સમય નહિ હોવાથી એઓ આ પુસ્તકનું વિહંગાવલોકન પૂરતી જ કૃપા કરી શક્યા છે.

અહીંના આગમ-મંદિરમાંના આગમ-પુરુષનો પરિચય મેં આ પૂર્વે આપ્યો છે તેમ આ પ્રકાશનગત “આગમ-પુરુષ”ની પ્રતિકૃતિ વિષે પણ મારે થોડોક નિર્દેશ કરવો એમ પ્રકાશક સંસ્થા તરફથી સૂચવાયું હોવાથી મેં એ કાર્ય કર્યું છે.

આ પ્રકાશનના પ્રારંભમાં જે “પંચમંગલમહાસુચકાવધ” “ગ્રાહી” લિપિમાં રજૂ કરાયો છે તેથી આજથી ચૌદ વર્ષ ઉપર-વિ. સં. ૧૯૯૬માં આ લિપિને અંગે જે કાર્ય કરવાની મેં ‘સમયજ્ઞ’ જૈનાચાર્ય શ્રીવિજયવિજ્ઞાનસૂરિજીને વિજ્ઞપ્તિ કરી હતી તે અંશતઃ ફલિત થતી જોઈ મને આનંદ થાય છે.

સાંકડી શેરી, ગોપીપુરા,
સુરત.

વિજ્યાદશમી (તા. ૭-૧૦-૫૪)
વિ. સં. ૨૦૧૦

હીરાલાલ ર. કાપડિયા

शुद्धिपत्र

पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध
२	१८	पुष्ट्यूलिया	पुष्ट्यूलिया
३	३	प्रायश्चित्तो	प्रायश्चित्तो
३	५	निस्सीद्ध,	निस्सीद्ध, दसा,
३	८	निम्नलिखित	निम्नलिखित
५	१४	मूलाने	मूलाने
७	१२	आध्ययनो	आध्ययनो
८	३	निम्नलिखित	निम्नलिखित
११	२३	उद्धृत	उद्धृत
१२	११	नन	नैन
१२	१३	नन	नैन
१७	१२	द्वीपायन	द्वीपायन
१७	१६	८५०	८५० श्लोक
१७	१७	पुरुषना	आगम-पुरुषनछ
१८	२३	अहुरपतिदत्त	अहुरपतिदत्त
२१	८	ओणभावता	ओणभावाता
२२	२२	उद्देशीने	उद्देशीने
२६	१२	श्रेण्यि	श्रेण्यु
३०	८	कृणिकनो	कृणिकनो
३१	११	यण्यि	यण्यु
३६	१	यारित्रनुं	यारित्रनुं
४०	१६	पिंडनिर्गन्ति	पिंडनिर्गन्ति
४१	१	श्रुतकेवली	श्रुतकेवली
४७	८	यला	मूला
४७	८	यला	मूला

૫૭	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૫૦	૧૪	મુદ્દત	મુદ્દત
૫૧	૪	૦	તપના ૩૬૦ પ્રકારો તેમજ કરણ જાણવાની રીત વિષે આ પ્રકીર્ણકમાં ઉલ્લેખ છે.
૫૪	૨	પ્રકીર્ણક	પ્રકીર્ણક
૫૭	૯	મનઃપર્યાવ	મનઃપર્યાવ
૫૮	૮	દે વદ્યથ	દેવિદ્યથ
૬૦	૧૪	અજન	અજન
૬૦	૨૧	ચર્ચિ	ચર્ચિ

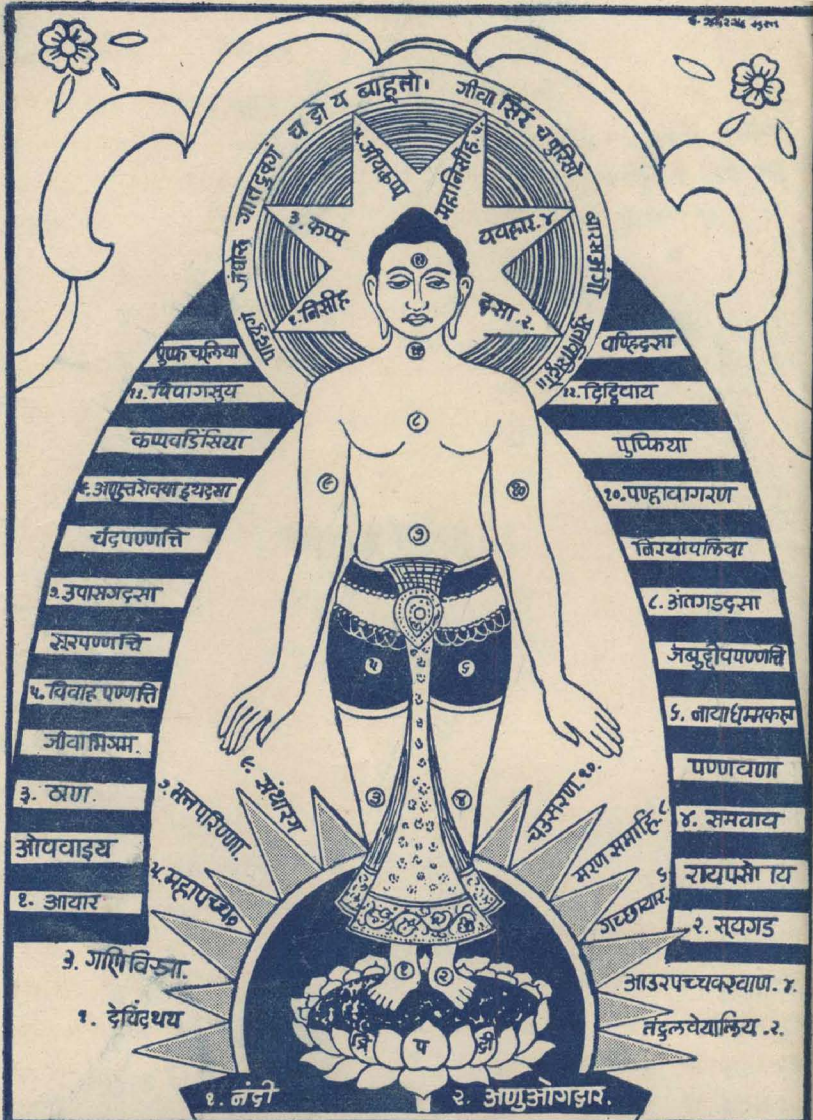

અનુક્રમણિકા

વિષય	પૃષ્ઠાંક
સમર્પણ	૩
પ્રકાશકીય	૫ - ૭
વિવેકન	૮ - ૧૦
શુદ્ધિપત્રક	૧૧-૧૨
પ્રકરણ ૧ : પીઠિકા	૧ - ૪
" ૨ : અગિયાર અંગો	૫ - ૨૦
" ૩ : બાર ઉપાંગો	૨૧-૩૨
" ૪ : ચાર (પાંચ) મૂલસૂત્રો	૩૩-૪૧
" ૫ : છ છેદસૂત્રો	૪૨-૪૮
" ૬ : દસ પ્રકીર્ણકો	૪૯-૫૬
" ૭ : બે ચૂલિકાસૂત્ર	૫૭-૬૧
આગમ-પુરુષની પ્રતિકૃતિ	૬૨-૬૩

१. आयस्मय २. उत्तरज्झायण.
 ३. दुसपेयालिय ४. ओहनि-शुत्ति

संबोजक:- आचार्य श्री विजयकस्तरसुरि: ५. श्री देशईपोण जैन पेठी गुरत.

પિસ્તાલીસ આગમો

પ્રકરણ ૧ : પીઠિકા

ઉદ્ભવ—શ્રમણ ભગવાન મહાવીરસ્વામી ઈ. સ. પૂર્વે ૫૫૭માં સર્વજ્ઞ બન્યા. ધીજે દિવસે એમણે અગિયાર વેદમૂર્તિ આદ્યજ્ઞાને દીક્ષા આપી. એમને 'ગણુધર'ની માનવંતી પદવીથી નવાળ્યા. એ સમયે તીર્થ સ્થાપતી વેળા મહાવીરસ્વામીએ એ અગિયારે ગણુધરોને જૈન દર્શનની મહામૂલી ચાવીરૂપ ત્રિપદીનો ઓધ કરાવતાં કહ્યું કે પ્રત્યેક પદાર્થ ઉત્પન્ન થાય છે, નાશ પામે છે અને એ ધ્રુવ (સનાતન) પણ છે. એ ગહન ભાવવાળી ત્રિપદીને લક્ષ્યમાં રાખીને એ સર્વે ગણુધરોએ એક દ્વાદશાંગી રચી. તેમાં સૌથી પ્રથમ ચૌદ પુવ્વ (પૂર્વ)ની એમણે યોજના કરી. એ ચૌદ પૂર્વના સમૂહને 'પૂર્વગત' કહે છે. આગમપુરુષના મસ્તકે સ્થાન પામેલા-એના મસ્તકરૂપ ગણાતા આરમા અંગ નામે દ્વિદ્વિવાય (દ્વિષ્ટિવાદ)ના સૂત્ર, પરિકર્મ, પૂર્વગત, અનુયોગ અને ચૂલિકા એમ જે પાંચ વિભાગો ગણાવાય છે તેમાં 'પૂર્વગત' મુખ્ય અને મહત્ત્વનું સ્થાન લોગવે છે.

પિસ્તાલીસ આગમોના છ વર્ગ—સુધર્મસ્વામી એ મહાવીર-સ્વામીના પાંચમા ગણુધર છે. એમણે જે દ્વાદશાંગી રચી તેનો બહુમાં બહુ પહેલાં અગિયાર અંગ પૂરતો જ લાગ જળવાઈ રહ્યો છે. એને અનુલક્ષીને કાલાંતરે અન્ય આગમો રચાયા છે. એ પૈકી આજે

૧ આ વિષે વિશેષ માહિતી માટે જુઓ આહંત આગમોનું અવસોકન (પૃ. ૧૦ અને ૧૪-૧૬).

લગલગ પાંચસો વર્ષોથી ૧૧ અંગ, ૧૨ ઉપાંગ, ૪ મૂલસૂત્ર, ૬ છેદસૂત્ર, ૧૦ પ્રકીર્ણક અને ૨ ચૂલિકાસૂત્રને “પિસ્તાલીસ આગમ” તરીકે ઓળખાવાય છે. અંગ, ઉપાંગ, મૂલ, છેદ, પ્રકીર્ણક અને ચૂલિકા એ આગમોના પડાયેલા છ વર્ગનાં નામ છે.

નામ—અંગો અસલ તો બાર હતાં, પરંતુ આસરે પંદરસો વર્ષથી બારમું અંગ નાશ પામ્યું છે એટલે અત્યારે પહેલાં અગિયાર અંગો જ મળે છે અને એ પણ બધાં પૂરાં મળતાં નથી. એનાં નામ નીચે મુજબ છે:—

(૧) આચાર, (૨) સૂચક, (૩) ઠાણ, (૪) સમવાય, (૫) વિવાહ-પણ્ણતિ, (૬) નાયાધર્મક્રહા, (૭) ઉવાસગદસા, (૮) અંતગદસા, (૯) અણુતરોવવાધયદસા, (૧૦) પણ્ણવાગરણુ અને (૧૧) વિવાગસુચ.

ઉપાંગો એ તે તે અંગ સાથે એક યા બીજી રીતે સંકળાયેલાં હોવાનું મનાય છે. ઉપાંગો એકંદર બાર છે. એનાં નામ નીચે પ્રમાણે છે:—

(૧) ઓવવાધય, (૨) રાયપસેણિય, (૩) જ્વાલિગમ, (૪) પણ્ણવણા, (૫) સૂરપણ્ણતિ, (૬) અંદપણ્ણતિ, (૭) જંબુદીવ-પણ્ણતિ, (૮) નિરયાવલિયા, (૯) કપ્પવડિંસિયા, (૧૦) પુષ્કિયા, (૧૧) પુષ્કચલિયા અને (૧૨) વણ્ણહદસા.

મૂલસૂત્રો સાચી શ્રમણતાના પાયાને મજબૂત કરે છે. એની સંખ્યા ચારની ગણાવાય છે. એમાં આવસ્સય, ઉત્તરજ્ઞયણુ, અને દસવેયાલિય એ ત્રણને તો સ્થાન અપાયું જ છે, પરંતુ ચોથા મૂલ-સૂત્ર તરીકે કેટલાક ઓહનિજ્જુત્તિનો તો કેટલાક પિંડનિજ્જુત્તિનો નિર્દેશ કરે છે. વળી કોઈ કોઈ તો પ્પકખયસુત્તને પણ સ્વતંત્ર ‘મૂલસૂત્ર’ ગણે છે. તો કોઈ કોઈ એને આવસ્સયનું પેટાસૂત્ર ગણે છે.

૧ આના પરિચય માટે જુઓ આગમોનું દિગ્દર્શન (પૃ. ૧૭૦).

જૈન શાસન સ્યાદ્રાહ-સુદ્રાથી અંકિત છે. એટલે એમાં ઉત્સર્ગની સ્થિતિ સાથે 'અપવાદને પણ પ્રસંગાનુસાર સ્થાન હોય એ સ્વભાવિક છે. છેદસૂત્રો એ એક અપવાદોનું અને પ્રાયશ્ચિતોનું નિસ્પણુ પૂરું પાડે છે. એની સંખ્યા છની દર્શાવાય છે. એ દ્વારા નિસીહ, કપ્પ, વવહાર અને મહાનિસીહ એ પાંચ છેદસૂત્રો ઉપરાંત છઠ્ઠા તરીકે પંચકપ્પ અનુપલબ્ધ બનતાં જીવકપ્પનો નિર્દેશ કરાય છે.

મહાવીરસ્વામીના જીવનકાળ દરમ્યાન પ્રકીર્ણકો બહુ મોટી સંખ્યામાં રચાયાં હતાં. આજે લગભગ ત્રીસ પ્રકીર્ણકો ઉપલબ્ધ છે, પરંતુ એમાંથી નિમ્નલિખત દસની જ પિસ્તાલીસ આગમોમાં ગણના કરાય છે :—

(૧) દેવિદથય, (૨) તંદુલવેયાલિય, (૩) ગણિવિજ્ઞ, (૪) આઉરપચ્ચક્રખાણુ, (૫) મહાપચ્ચક્રખાણુ, (૬) ગચ્છાચાર, (૭) ભત્ત-પરિણા, (૮) મરણુસમાહિ, (૯) સંથારગ અને (૧૦) ચઉસરણુ.

ચૂલિકાસૂત્ર બે છે : (૧) નંદી અને (૨) આણુઓગદાર

આમ એકંદરે ૧૧+૧૨+૬+૬+૧૦+૨=૪૭ આગમોનાં નામો મેં રજૂ કર્યાં છે તેનો આપણે આગળ ઉપર વિચાર કરીશું.

વિવરણોના વર્ગ—આગમોને અંગે પાઠ્ય (પ્રાકૃત)માં તેમજ સંસ્કૃતમાં જે જાતજાતનાં વિવરણો રચાયાં છે તેના ચાર વર્ગ પડાય છે :—

(૧) નિજ્જુત્તિ (નિર્યુક્તિ), (૨) ભાસ (ભાષ્ય), (૩) ચુણિણુ (ચૂણિ) અને (૪) ટીકા.

આ ચારે વિસ્તારની દૃષ્ટિએ એકેકથી ચઠિયાતાં છે. તેમાં નિર્યુક્તિ એ સૌથી સંક્ષિપ્ત વિવરણ છે. એને લક્ષ્યમાં રાખીને ભાષ્ય રચાયું છે. એ પ્રમાણે ચૂણિ અને ટીકા માટે સમજી લેવું.

૧ આ તેમજ ઉત્સર્ગ માટે જુઓ આર્હત દર્શન ટીપિકા (પૃ. ૮૧૫-૮૧૯).

નિર્યુક્તિ અને લાખ્ય એ બંને પ્રાકૃતમાં અને તે પણ પદમાં 'આર્યા' છંદમાં છે. સૂર્ષિની લાખા મુખ્યતયા પ્રાકૃત છે. એમાં કોઈ કોઈ વાર અને ક્વચિત્ તો એક જ વાક્યમાં પણ સંસ્કૃતમાં લખાણુ જોવાય છે. આ વિવરણુ ગદ્યમાં છે.

ટીકાની રચના મોટે ભાગે સંસ્કૃતમાં અને તે પણ ગદ્યમાં છે. કોઈ કોઈ પ્રાચીન ટીકામાં કથાઓ પ્રાકૃતમાં અપાયેલી જોવાય છે. દરેક દરેક આગમને અંગે નિર્યુક્તિ વગેરે ચારે પ્રકારનું વિવરણુ રચાયું હોય. એમ જણાતું નથી અને એમ રચાયું હોય તો પણ આજે ઉપલબ્ધ નથી. ટીકાની વાત જુદી છે. આજે ઉપલબ્ધ થતી આઠ નિર્યુક્તિઓના કર્તા શ્રુતકેવલી ભદ્રબાહુસ્વામી હોવાનું મનાય છે. એ હિસાબે આનો રચનાસમય મોડામાં મોડો વીરસંવત ૧૭૦નો એટલે કે ઈ. સ. પૂર્વ ૩૫૭નો ગણાય. આ આઠ નિર્યુક્તિથી નીચે મુજબના આઠ આગમોને અંગેની એકેક નિર્યુક્તિ સમજવાની છે:—

(૧) આચાર, (૨) આવસ્સય, (૩) ઉત્તરજ્ઞયાણુ, (૪) કખ્પ, (૫) દસવેયાલિય (૬) દસા, (૭) વવહાર અને (૮) સૂયગડ.^૧

પંચાંગી—મૂળ આગમ અને આ ચારે પ્રકારનાં વિવરણુના સમૂહને 'પંચાંગી' કહે છે. પ્રત્યેક આગમ માટે આ સંજ્ઞા યોગ્ય તેમ નથી.

પરિભાણુ—આજે જે આગમો તેમજ એના ઉપર્યુક્ત ચાર પ્રકારનાં વિવરણુ ઉપરાંત ગુજરાતીમાં ટખ્ખા કે બાલાવબોધ રચાયેલા જેટલા મળે છે તેનું પૂર ઉર અક્ષરનો એક રલોક ગણુતાં લગભગ સાડા છ લાખ રલોક જેવડું થવા જાય છે.

૧ સુરપણુત્તિ અને ઇસિભાસિયની નિજ્જુત્તિ મળતી નથી.

પ્રકરણ ૨ : અગિયાર અંગો

(૧) આચાર (આચાર)—

નામ—આ પ્રથમ અંગરૂપ આગમનાં અનેક નામો છે. તેમાંનું એક તે 'વેદ' છે. અન્ય નામો તરીકે આકર, આશ્વાસ, આદર્શ, આચીર્ણ અને આમોક્ષ ગણાવવાં બસ થશે.

વિભાગ—આ આગમ એ વિભાગમાં વિભક્ત છે. એ બંનેને 'શ્રુતસ્કંધ' કહે છે. એ પ્રત્યેકના પેટાવિભાગને 'અધ્યયન' કહે છે. અધ્યયનના 'ઉદ્દેશક' અને ઉદ્દેશકના 'સૂત્ર' એમ એના પણ ભાગો છે. સૂત્ર એ નાનામાં નાનો ભાગ છે.

પ્રથમ શ્રુતસ્કંધનું નામ 'બ્રહ્મચર્ય' અને બીજાનું 'આચારાચ' છે. એ આચારાચની રચના શ્રુતસ્થવિરોએ કરેલી છે. પ્રથમ શ્રુતસ્કંધમાં અસલ તો નવ અધ્યયનો હતાં. આજે હજારેક વર્ષોથી એનું 'મહાપરિણા' નામનું સાતમું અધ્યયન નાશ પામ્યું છે.

બીજા શ્રુતસ્કંધમાં પહેલાં પાંચ ચૂલા હતા. કેટલા એ સૈકા થયા એ પાંચમી ચૂલાને પૃથક્ સ્થાન અપાયું છે. એ પાંચમી ચૂલા તે 'નિસીહ' નામનું છેદસૂત્ર છે. પહેલી ચાર ચૂલામાં અનુક્રમે ૭, ૭, ૧ અને ૧ એમ એકંદર સોળ અધ્યયનો છે.

વિષય—જેનોનું સમગ્ર ધાર્મિક સાહિત્ય ચાર અનુયોગોમાં વિભક્ત છે : (૧) દ્રવ્ય, (૨) ગણિત, (૩) ચરણકરણ અને (૪) ધર્મ-કથા). એમાં 'ચરણકરણ' અનુયોગને આ આગમમાં વિશેષ સ્થાન અપાયું છે. એ દ્વારા આ આગમમાં મુનિવરોના આચાર વિષે-જૂના જમાનાના જૈન શ્રમણસંઘની જીવનચર્યા વિષે એટલે કે એમનાં આહાર, વિહાર, ભાષા, શય્યા, વસ્ત્ર, સ્થાન ઇત્યાદિ વિષે વિસ્તૃત નિરૂપણ છે. ખૌદ્દોના વિનયપિટક નામના આગમ-ધર્મગ્રંથ સાથે આ હકીકતો સરખાવવા જેવી છે.

હિંસારૂપ શસ્ત્ર, લૌકિક સગપણુ, સુખ અને દુઃખ, સાચી શ્રદ્ધા પૂર્વકનું સદ્વર્તન, યથાર્થ શ્રમણુત્વ, ભાવના, મુક્તિનો માર્ગ તેમજ મહાવીરસ્વામીની ઘોર તપશ્ચર્યા અને એમની જીવનરેખા એમ વિવિધ બાબતો આ પ્રથમ અંગમાં આલેખાઈ છે.

કર્તા—પ્રથમ શ્રુતસ્કંધના કર્તા શતવર્ષી સુધર્મસ્વામી છે. બાકીના અંગોના કર્તા તરીકે પણ આ પાંચમા ગણધરનો ઉલ્લેખ કરાય છે.

ચૂલિકાએનું નિર્ચૂલણ—પ્રથમ શ્રુતસ્કંધના ૧, ૨ અને ૫-૬ ક્રમાંકવાળાં અધ્યયનોને આધારે પહેલી ચાર ચૂલિકાએને લગતી વિવિધ બાબતો રજૂ કરાઈ છે. આની વિસ્તૃત માહિતી આગમોનું દ્વિન્દશનના પૃ. ૪૧માં અપાઈ છે.

શૈલી—આ આગમનો મોટો ભાગ ગદ્યમાં રચાયેલો છે. બાકીના લગભગ ૧૫૦ પદો છે. ‘ઉપધાનશ્રુત’ નામનું નવમું અધ્યયન સર્વાંશે પદ્યમાં છે.

પરિમાણ—આ આગમનું પરિમાણ ૨૫૫૪ શ્લોક જેવડું છે એમ મુદ્રિત કૃતિ બોતાં જણાય છે.

સ્થાન—આ આગમની આગમ-પુરુષના જમણા ચરણને સ્થાને યોજના કરાય છે. આમ આ આગમ તે આગમ-પુરુષનું જમણું ચરણ છે.

વિવરણ—સાધના-માર્ગનું વિશદ વર્ણન રજૂ કરનારા આ આગમ ઉપર શ્રુતકેવલી ભદ્રબાહુસ્વામીએ રચેલી મનાતી ૩૪૬ ગાથાની ૪૫૦ શ્લોક જેવડી નિર્ચૂલિત છે. વળી એના ઉપર કોઈકની ૮૩૦૦ શ્લોક જેવડી ચૂર્ણિ છે. વિશેષમાં અંગોના ૧આદ્ય સંસ્કૃત ટીકાકાર

૧ મુનિવર્યા ગંધહસ્તી એ આચાર ના પ્રથમ અધ્યયન નામે ‘શસ્ત્રપરિચ્છ’ ઉપર અતિશય ગહન વિવરણ રચ્યું છે. એ સંસ્કૃતમાં હોય તો પણ આજે તો અપ્રાપ્ય છે.

શ્રીલાંકસૂરિની ૧૨૦૦૦ શ્લોક જેવડી સંસ્કૃતમાં ટીકા છે. એના રચના-સમય તરીકે ભિન્ન ભિન્ન ઉલ્લેખ જોવાય છે. તેમાંનો એક તે શકસંવત્ ૭૬૮ એટલે કે વિ. સં ૬૩૩ છે.

(૨) સૂયગડ (સૂત્રકૃત)—

નામ—આ આગમના પણ આચારની જેમ વિવિધ નામો છે. જેમકે સૂતગડ, અને સૂતકંડ.

વિભાગ—આ આગમમાં બે શ્રુતસ્કંધ છે. પહેલામાં સોળ અને બીજામાં સાત અધ્યયનો છે. પ્રથમ શ્રુતસ્કંધને 'ગાથાષોડશક' કહે છે. બીજાનું આબું કોઈ વિશિષ્ટ નામ જણાતું નથી.

પદાત્મક અંશ—સૂયગડનો મોટો ભાગ પદમાં છે. આ આગમમાં ૮૨ ગદ્યાત્મક સૂત્રો છે અને ૭૩૨ પદો છે. પ્રથમ શ્રુતસ્કંધનાં પહેલાં પંદરે અધ્યયનો અને બીજાનાં પાંચમા અને છઠ્ઠા અધ્યયનો સર્વાંશે પદમાં છે. બીજું અધ્યયન 'વૈતાલીય' છંદમાં છે અને આ અધ્યયનનું નામ પણ આ છે. પંદરમું અધ્યયન શૃંગલાખદ્વયમકથી અલંકૃત છે. પ્રથમ શ્રુતસ્કંધનું સોળમું અધ્યયન 'સામુદ્રક' છંદમાં હોવાનો આ સૂયગડની નિર્ચુકિતમાં ઉલ્લેખ છે, પરંતુ એની મુદ્રિત આવૃત્તિઓમાં તે એ ગદ્ય તરીકે જોવાય છે.

વિષય—સ્વસમયના સિદ્ધાંતોનું સ્થાપન અને પરસમયના સિદ્ધાંતોનું નિરસન એ આ આગમનો મુખ્ય સૂર છે. આને લઈને તો આપણને આમાં જાતજાતનાં વાદોનું નિરૂપણ જોવા મળે છે. જેમકે ^૧પાંચમહાભૂતિકવાદ, ^૨એકાત્મકવાદ, ^૩તજ્જીવ-તચરીરવાદ, ^૪અકારકવાદ (સાંખ્ય મત), ^૫આત્મષષ્ટકવાદ, પાંચસ્કંધવાદ (ઔદ્ધ

૧ પાંચ મહાભૂતોથી જીવન ઉત્પત્તિ. ૨ આત્માની સંખ્યા એકની જ છે. ૩ જીવ તેજ શરીર છે. ૪ કર્મનો કર્તા કે ભોક્તા નથી. ૫ પાંચ મહાભૂતોથી પૃથક આત્માની સત્તા.

મત), નિયતિવાદ, જગદુત્પત્તિવાદ, લોકવાદ, ૧ક્રિયાવાદ, ૨અક્રિયાવાદ, ૩અજ્ઞાન, ૪વિનય અને હસ્તિતાપસવાદ.

આ આગમમાં નિમ્નલિખિત બાબતોને સ્થાન અપાયું છે :—

કર્મનું વિહારણ, અનુકૂળ અને પ્રતિકૂળ ઉપસર્ગો, કામિનીની આસક્તિથી કદર્થના, નારકોની વેદના, સાચા બ્રાહ્મણના ગુણો, મહાવીરસ્વામીની ઉત્કૃષ્ટતાનાં ઉદાહરણો પૂર્વકની હૃદયંગમ સ્તુતિ, સુક્તિ માટેનાં કુશીલોનાં આચરણોની-અજ્ઞાનકષ્ટોની આલોચના, સાચી વીરતા, યથાર્થ ધર્મ, સમાધિ, મોક્ષનો માર્ગ, સાચા શ્રમણો, પરિગ્રહનો નાશ, શિષ્યોનો ધર્મ, વિલજ્યવાદ (અનેકાન્તવાદ)નો આશ્રય, સંયમ-ધર્મનો સાર, પુંડરીકનું અદ્ભુત રૂપક, તેર ક્રિયાસ્થાન, આહારની ગવેષણા, પ્રત્યાખ્યાનની આવશ્યકતા, સદાચારઘાતક મંતવ્યોનું નિરસન, આર્દ્રકુમારનો અધિકાર તેમજ ઇન્દ્રભૂત (ગૌતમસ્વામી) અને પૈઠાલ પુત્રનો વાદવિવાદ.

પરિમાણ—આ આગમ ૨૧૦૦ શ્લોક જેવડો છે.

સ્થાન—‘દ્રવ્ય’ અનુયોગને મુખ્યતયા પ્રતિપાદન કરનારો આ આગમ પુરુષનો ડાબો પગ છે.

વિવરણ—આ આગમ ઉપર ૨૦૫ ગાથાની ૨૬૫ શ્લોક જેવડી નિર્યુક્તિ છે તેમજ કોઈકની ૯૯૦૦ શ્લોક જેવડી ચૂર્ણિ પણ છે. વિશેષમાં આચારના ટીકાકાર શીલાંકસૂરિની વિદ્રત્તાભરી ૧૨૮૫૦ શ્લોકની વૃત્ત છે. આ વૃત્તિમાં પાંચ ‘આનંતર્ય-પાપ’ વિષે વિચારણા કરાઈ છે. વળી આ વૃત્તિમાં બ્રાહ્મણને ‘ડોડ’ અને વણિકને ‘કિરાટ’ કહ્યા છે. વિશેષમાં આ વૃત્તિમાં એક હાલરહું અપાયું છે.

૧-૪ આના અતુકમે ૧૮૦, ૮૪, ૬૭ અને ૩૨ પ્રકારો છે. આને ‘૪૬૩ મત’ કહે છે.

(૩) ઠાણુ (સ્થાન)—

વિભાગ—આ આગમ દસ વિભાગમાં વિભક્ત છે. એ દરેકને 'સ્થાન' તેમ જ 'અધ્યયન' પણ કહે છે. કેટલાંક સ્થાનને ઓછાવત્તા ઉંશક છે અને પ્રત્યેક ઉદ્દેશકમાં ઓછાવત્તાં સૂત્રો છે. આ આગમમાં અધાં મળીને ૭૮૩ સૂત્રો છે.

વિષય—સંખ્યાની દૃષ્ટિએ પદાર્થોના વર્ગીકરણને લક્ષ્યમાં રાખી આ આગમની તેમ જ સમવાયની રચના કરાઈ છે. આ પદ્ધતિએ ઔદ્ધોના અંગુત્તરનિકાય (અંગોત્તરનિકાય) નામના ધાર્મિક ગ્રંથની યોજના કરાઈ છે. મહાભારતમાં અષ્ટાવકે એકથી ત્રીસ સુધીની સંખ્યાવાળા પદાર્થો ગણાવ્યા છે.

પ્રસ્તુત આગમમાં સૌથી પ્રથમ એકની સંખ્યાવાળા પદાર્થોના, ત્યાર બાદ અખંડેની સંખ્યાવાળાનો અને એ રીતે છેવટે દસ દસની સંખ્યાવાળા પદાર્થોનો ઉલ્લેખ કરાયો છે. દા. ત. સાત સાત પદાર્થો ગણાવતી વેળા સાત નયો, સંગીતના સાત સ્વરો અને એનાં સ્થાન, ગ્રામ અને મૂચ્છના, સાત સમુદ્ઘાત અને સાત નિહવોનો નિર્દેશ કરાયો છે. એવી રીતે આઠ વિભક્તિઓનો અને મહાવીરસ્વામી પ્રાસે દીક્ષા લેનારા આઠ રાજનો ઉલ્લેખ છે. વળી સત્યના, ગણિતના અને આશ્ચર્યના દસ દસ પ્રકારોને પણ આ આગમમાં સ્થાન અપાયું છે. પ્રસંગાવશાત્ 'વાસુદેવ' કૃષ્ણ ત્રીજે નરકે ગયોનો અને ૧૮ પાપસ્થાનકોનો તેમ જ ધ્યાનના ભેદ-પ્રભેદો વિષે આ આગમમાં ઉલ્લેખ છે. કેટલીક વાર આ આગમમાં સુંદર દૃષ્ટાંતો લેવાય છે. વિશેષમાં આગમ, સૂત્ર, આજ્ઞા, ધારણા અને જીત એ પાંચનો સૂ. ૪૪૧માં પ્રમાણુ તરીકે નિર્દેશ છે.

સંકલના-સમય—આ આગમમાં ઈ. સ. ૫૭માં થયેલા સાતમા નિહવનો ઉલ્લેખ છે, પરંતુ આઠમા નિહવ તરીકે દિગંબરોનો

ઉલ્લેખ નથી. એ ઉપરથી આ આગમની રચના-સંકલના મોડામાં મોડી ઈ. સ. ૮૦ કે ૮૩ની ગણાય.

પરિભાણુ—વિવિધ વ્યાવહારિક બાબતો ઉપર પણ પ્રકાશ પાડનારો આ આગમ મોટે ભાગે ગદ્યમાં રચાયેલો છે અને એ ૩૭૦૦ શ્લોક જેવડો છે.

સ્થાન—આ આગમ—આગમ પુરુષની જમણી જંઘા (ઘૂંટીથી ઘૂંટણુ સુધીનો ભાગ) છે.

વિવરણુ—આ આગમ ઉપર નિર્યુક્તિ, લાખ્ય કે ચૂર્ણિ હોય એમ જાણવામાં નથી. આથી નવાંગીવૃત્તિકાર અભયદેવસૂરિની ૧૪૨૫૦ શ્લોક જેવડી અને વિ. સં. ૧૧૨૦માં રચાયેલી વૃત્તિથી જ વિવરણુના શ્રીગણેશ મંડાયા એમ કહેવું ઉચિત જણાય છે.

યંત્રો—વિ. સં. ૧૬૬૫માં વિદ્યમાન અને ૨૭ સૂત્રો (આગમ ઉપર ગુજરાતીમાં ટબ્બા-બાલાવબોધ રચનારા ધર્મસિંહે ઠાણુન તેમજ વિવાહપણુત્તિનાં યંત્રો રચ્યાં છે.

(૪) સમવાય—

નામ અને વિભાગ—મોટે ભાગે ગદ્યાત્મક એવા આ આગમનું આ નામ પાકૃત તેમજ સંસ્કૃતમાં એકસરખું છે. આ આગમને 'સમાય' પણ કહે છે. એમાં અધ્યયન કે ઉદ્દેશક જેવા કોઈ વિભાગ નથી. એમાં ૧૬૦ સૂત્ર છે.

વિષય—એકથી સો સુધીની સંખ્યાવાળા પદાર્થોના નિરૂપણથી શરૂઆત કરી ૧૫૦, ૨૦૦ એમ ૫૦૦ સુધીની, પછી ૬૦૦, ૭૦૦ એમ ૧૧૦૦ સુધીની, ત્યાર બાદ ૨૦૦૦, ૩૦૦૦ એમ ૧૦૦૦૦ સુધીની ત્યાર પછી એક લાખ, બે લાખ એમ દસ લાખ સુધીની અને પછી એક કરોડની અને આખરે એક કોટાકોટિ સાગરોપમની સંખ્યાવાળ પદાર્થોના અહીં ઉલ્લેખ છે. આમ ૧૩૨ સૂત્રો સુધીની રચના છે

ત્યાર બાદ દ્વાદશાંગીનો પરિચય અપાયો છે. વિશેષમાં કુલકરો અને ૬૩ શલાકાપુરુષો વિષે કેટલીક હકીકતો તેમજ ખગોળ સંબંધી કેટલાક છુટાછવાયા ઉલ્લેખો અહીં જોવાય છે.

પરિમાણ—૧૬૬૭ પ્રલોક જેવડો આ આગમ છે.

સ્થાન—આ આગમને આગમપુરુષની ડાબી જઘા તરીકે ઓળખાવાય છે.

વિવરણ—આ આગમ ઉપર નવાંગીઠ અલયદેવસૂરિની વિ. સં. ૧૧૨૦માં રચાયેલી ૩૫૭૫ પ્રલોકની વૃત્તિ છે. બાકી આ આગમ ઉપર નિર્ચુકિત લાખ્ય કે ચર્ચિ નથી.

(૫) વિવાહપણ્ણત્તિ (વ્યાખ્યાપ્રજ્ઞપ્તિ)—

નામ—આ પાંચમા અંગના ઉપર્યુકત પાકૃત નામનાં વિવિધ સંસ્કૃત સમીકરણો છે. જેમકે વિવાહપ્રજ્ઞપ્તિ અને વિબાધપ્રજ્ઞપ્તિ. ‘પણ્ણત્તિ’ જેવા ટૂંકા નામે ઓળખાવાતા આ ‘આગમનું ‘લગવતી-સૂત્ર’ એવું નામ વિશેષ પ્રચારમાં આવ્યું છે.

વિભાગ—આ આગમના ૪૧ વિભાગો છે, એ દરેકને ‘શતક’ કહે છે. એના પેટાવિભાગને ‘ઉદ્દેશક’ કહે છે. એકંદર ૧૯૨૩ ઉદ્દેશક છે. આ અંગમાં સો કરતાં વધારે અધ્યયનો, ૧૦૦૦ ઉદ્દેશક, ૩૬૦૦૦ વ્યાકરણ (પ્રશ્નો) અને ૮૪૦૦૦ પદો હતાં પણ આજે તો આ તમામ બાબતો આ પ્રમાણેની જોવાતી નથી.

પ્રશ્નો—આ અંગમાં મુખ્ય પ્રશ્નકાર તો અગ્નિભૂતિ, વાયુભૂતિ, મંડિતપુત્ર, માકંદીપુત્ર, રોહ, જયંતી (શ્રાવિકા) અને કેટલીક અજ્ઞૈન વ્યક્તિઓ છે. માકંદીપુત્રના પ્રશ્નનો ઉત્તર ગોયમને સંભો-ધીને અપાયો છે; પણ પણ્ણવણામાંથી આ ઉત્તર ઉર્ધ્વત થવાથી આમ બન્યાનું આ આગમની ટીકામાં અલયદેવસૂરિ કહે છે.

૧ શતક ૩૩-૪૦ના મુખ્ય ભાગોને ‘અંતર-શતક’ કહે છે અને એ અંતર-શતકના પેટાભાગોને ‘ઉદ્દેશક’ કહે છે.

વિષય—નમસ્કારમંત્રનાં પાંચ પદોથી શરૂ થતા અને ત્યાર બાદ ‘બ્રાહ્મી’ લિપિને નમસ્કારપૂર્વક રચાયેલા આ આગમમાં વિષયોનું વૈવિધ્ય છે. એમાં જીવાદિ છ પદાર્થો, કર્મ—સિદ્ધાંત વગેરેને લગતી જાતજાતની દાર્શનિક બાબતો ચર્ચાઈ છે. સપ્તભંગી અને સ્યાદ્રાહની મૌલિક વિચારણા કરાઈ છે. ગાંગેયના ભાંગા જેવો ગણિતનો વિષય પણ આલેખાયો છે. દેવો અને નારકોનું સ્વરૂપ વિચારાયું છે. ‘મહાશિલાકંઠક’ અને ‘સ્થમુસલ’ સંગ્રામને લગતી, વિજ્ઞાન, ખગોળ અને ભૂગોળ સંબંધી તેમજ કુતૂહલજનક હુકીકતો પણ જોવાય છે. પાર્શ્વાપત્યો, અજ્ઞાન—તપસ્વી તામલિ તાપસ (ઉત્તરભવ ઇશાન ઇન્દ્ર). પરિવ્રાજક સ્કંદક, જમાલિ, ગોશાલક વગેરેનાં ચરિત્રો પણ અપાયાં છે. ટૂંકમાં કહું તો જન ધર્મના અભ્યાસ માટેનું આ અજોડ પરંતુ ગહન સાધન છે. એક રીતે આમાં ચારે અનુયોગને ઓછેવત્તે અંશે સ્થાન અપાયું છે. જન જનતા આ આગમ પ્રત્યે અસાધારણ આદરભાવ સેવે તે સ્થાને છે.

સંકલના—મુખ્યતયા ગદ્યમાં રચાયેલો આ આગમ મૂળ સ્વરૂપે આજે ઉપલબ્ધ નથી, કિન્તુ વીરસંવત્ ૯૮૦ કે ૯૯૩માં દેવદ્વિગણિ ક્ષમાશ્રમણના પ્રમુખપદે આગમોનું લિપિબદ્ધ કરવાનું જે મહાભારત કાર્ય—આગમોના પુસ્તકારોહણનું મહત્ત્વનું કાર્ય કરાયું તે વેળા વિવિધ આગમોની જે સંકલના કરાઈ તેને આ અનુરૂપ છે. આથી તો આમાં કલાંતરે રચાયેલા આગમોની ભલામણ કરાયેલી જોવાય છે.

પરિમાણ—આ આગમનું પરિમાણ ૧૫૭૫૧ શ્લોક જેવડું છે.

સ્થાન—આ આગમ આગમ—પુરુષની જમણી સાથળ (જાંઘ) અણાય છે.

વિવરણ—આ આગમ ઉપર ૩૧૧૪ શ્લોક જેવડી ચૂર્ણિ રચાયેલી છે, પણ એ હજી સુધી અપ્રસિદ્ધ રહેવા પામી છે. નવાંગીઠ અમલયદેવસૂરિએ વિ. સં. ૧૧૨૮માં આની ૧૮૬૧૬ શ્લોક જેવડી

મહાકાય વૃત્તિ રચી છે. વ્યાખ્યાવિશારદ મલયગિરિસૂરિએ પણ જમુક શતક ઉપર વૃત્તિ રચી છે, પણ એ ઉપલબ્ધ હોય તો પણ અપ્રકાશિત છે.

(૬) નાયાધર્મકહા (જ્ઞાતાધર્મકથા)—

[વિભાગ—‘ધર્મ(કથા)’ નામના અનુયોગના નિરૂપણરૂપ અને મુખ્યતયા ગદ્યમાં રચાયેલો આ આગમ બે શ્રુતસ્કંધમાં વિભક્ત છે. પહેલાનું નામ ‘નાય’ (જ્ઞાત) અને બીજાનું ‘ધર્મકહા’ (ધર્મકથા) છે. પહેલા શ્રુતસ્કંધમાં ૧૯ અધ્યયનો છે. બીજાના પેટાવિભાગને ‘વર્ગ’ કહે છે અને એની સંખ્યા દસની છે. દરેક ‘વર્ગને ઓછાંવત્તાં અધ્યયનો છે. દસ વર્ગનાં અધ્યયનોની સંખ્યા અનુક્રમે નીચે મુજબ છે:—

૫, ૫, ૫૪, ૫૪, ૩૨, ૩૨, ૪, ૪, ૮ અને ૮.

આમ સમસ્ત વર્ગનાં અધ્યયનની સંખ્યા એકંદર ૨૧૬ છે. આ આગમમાં બધાં મળીને ૧૫૯ સૂત્રો છે.

નામ—આ આગમનાં સંસ્કૃતમાં ‘જ્ઞાતાધર્મકથા’ અને ‘જ્ઞાતુ-ધર્મકથા’ એવાં પણ નામ છે. વિશેષમાં આ નામોનાં વિવિધ અર્થો કહ્યા છે:—

(૧) ઉદાહરણો દ્વારા જેમાં ધર્મ કહેવાયો છે તે.

(૨) દષ્ટાંત કે દાષ્ટાંતિકને જણાવે તે ‘જ્ઞાત’ અને અહિંસાદિક ધર્મની કથા તે ‘ધર્મકથા’. પ્રથમ શ્રુતસ્કંધમાં ‘જ્ઞાત’ અને બીજામાં ‘ધર્મકથા’ છે.

(૩) જ્ઞાતરૂપ મુખ્યતાવાળી ધર્મકથાઓ.

(૪) ઉદાહરણોની મુખ્યતાવાળી ધર્મકથાઓ.

(૫) જ્ઞાતપુત્રે એટલે કે મહાવીરસ્વામીએ કહેલી કથાઓ.

સાઠ ત્રણ કરોડ કથા—સમવાય અને નંદીમાં આ આગમને અસ્થિત આપતાં કહેવાયું છે કે પ્રથમ શ્રુતસ્કંધમાં છેલ્લાં નવે

અધ્યયનો પૈકી પ્રત્યેકમાં ૫૪૦ આખ્યાયિકા છે, દરેક આખ્યાયિકામાં ૫૦૦ ઉપાખ્યાયિકાઓ છે, અને પ્રત્યેક ઉપાખ્યાયિકામાં ૫૦૦ આખ્યાયિકોપાખ્યાયિકાઓ છે. આમ એકંદર $૬ \times ૫૪૦ \times ૫૦૦ \times ૫૦૦ = ૧,૨૧,૫૦,૦૦૦૦૦$ (એક અબજ અને સાડી એકવીસ કરોડ) આખ્યાયિકોપાખ્યાયિકાઓ છે.

બીજા શ્રુતસ્કંધના દસે વર્ગો પૈકી પ્રત્યેકમાં ૫૦૦ આખ્યાયિકા, એકેક આખ્યાયિકામાં ૫૦૦ ઉપાખ્યાયિકા અને એકેક ઉપાખ્યાયિકામાં ૫૦૦ આખ્યાયિકોપાખ્યાયિકાઓ છે. આમ આની સંખ્યા એક અબજ ને પચ્ચીસ કરોડની થાય છે.

પહેલાં શ્રુતસ્કંધની આખ્યાયિકાદિનાં લક્ષણ સમાન હોવાથી એક અબજ અને સાડી એકવીસ કરોડની સંખ્યા આ એક અબજ અને પચ્ચીસ કરોડમાંથી બાદ કરતાં સાડા ત્રણ કરોડ રહે છે. આને તો આટલી મોટી સંખ્યામાં કથાઓ આ આગમમાં મળતી નથી.

વિષય—ટૂંકી વાર્તાના ઉત્તમ નમૂનારૂપ આ આગમમાં આજે જે કથાઓ મળે છે એમાંથી કેટલીક ખરેખર બનેલી (ચરિત) છે તો કેટલીક ઉપબલી કાઢેલી (કલ્પિત છે). એનો વિષય ઇન્દ્રિયોનો વિનય, સંયમ, વૈરાગ્ય વગેરે છે. પ્રથમ શ્રુતસ્કંધમાં નિમ્નલિખિત વ્યક્તિઓનો જીવનવૃત્તાંત ઓછેવત્તે અંશે આલેખાયો છે:—

મેઘકુમાર (એનો હાથી તરીકેનો પૂર્વ ભવ), ધન્ય શેઠ અને વિનય ચોર, સ્થાપત્યાપુત્ર (થાવચ્યાપુત્ર), શૈલક સર્ગર્ષિ, દ્રૌપદી (પૂર્વ ભવ અને હરણ), મુંસુમા, પુંડરીક અને કંડરીક, મલ્લિનાથ (૧૬મા તીર્થંકર), માકંદીના જે પુત્રો, નંદ મણિયાર (દેડકા તરીકેનો ભવ) અને પ્રધાન તેતલીપુત્ર.

ઉપનયની દૃષ્ટિએ નીચે મુજબની કથાઓને અહીં સ્થાન અપાયું છે:—

મોરનાં ઈંડાં, બે કાચબા, તુંબકું, ડાંગરના પાંચ દાણા, ચન્દ્ર, ક્ષત્રવ' નામનું વૃક્ષ, જળનું ઉદાહરણ, નંદીકાંચ અને કુલીન ઘોડો.

બીજા શ્લોકમાં ચમર, સૂર્ય, ચન્દ્ર વગેરેની અગ્રમહિષી-ઓની—૧૫૬ ઈન્દ્રોની ૨૦૬ પદ્મરાણીઓના પૂર્વ ભવની હકીકત વર્ણવાઈ છે.

પરિભાણ—આ આગમનું પરિભાણ ૫૪૫૦ શ્લોક જેવડું છે.

સ્થાન—આ આગમને આગમ-પુરુષની ડાબી બાંધ તરીકે ઓળખાવાય છે.

વિવરણ—આ આગમ ઉપર નવાંગીઠ અભયદેવસૂરિએ વિ. સં. ૧૧૨૦માં ૩૮૦૦ શ્લોક જેવડી વિવૃત્તિ રચી છે.

(૭) ઉવાસગદસા (ઉપાસકદસા)—

વિભાગ—‘ધર્મ (કથા)’ નામના અનુયોગથી વિભૂષિત આ આગમમાં દસ અધ્યયન છે. એમાં ૫૯ સૂત્રો છે.

વિષય—મહાવીરસ્વામીના નિમ્નલિખિત દસ મહા શ્રાવકોના મુહુસ્થાશ્રમની આછી રૂપરેખા આ આગમમાં આલેખી સંયમ તરફનું એમનું વલણ દર્શાવાયું છે :—

(૧) આનંદ, (૨) કામદેવ, (૩) ચુલનીપિતા, (૪) સુરાદેવ, (૫) ક્ષુલ્લશતક, (૬) કુંડકોલિક, (૭) કુંભાર રસદાલપુત્ર, (૮) મહાશતક, (૯) નંદિનીપિતા અને (૧૦) શાલિહિપિતા.

વિશેષમાં પ્રસંગવશાત્ આ આગમમાં શ્રાવકનાં બાર વ્રતો અને એ દરેકના અતિચારોનું નિરૂપણ છે. વળી અહીં ‘પિશાચનું’ તાદૃશ

૧ ભવનપતિના ૨૦, વ્યંતરના ૧૬, વાનવ્યંતરના ૧૬, જ્યોતિષક સૂર્ય અને ચન્દ્ર અને વૈમાનિકમાંથી પહેલા બે કલ્પના બે એમ ૫૬ થાય છે.

૨ ‘સદાલ’ એ દેસિય (દેશ્ય) શબ્દનો અર્થ ‘નૃપુર’ થાય છે, પણ અહીં એ પ્રસ્તુત હોય એમ જણાતો નથી.

અને વિસ્તૃત વર્ણન અપાયું છે. આ ઉપરાંત આજીવિક સંપ્રદાય, નિયતિવાદ અને ગોશાલકે મહાવીરસ્વામીને મહાપ્રાહ્મણ, મહાગોપ, મહાસાર્થવાહ, મહાધર્મકથી અને મહાનિર્યામક તરીકે કરેલા નિર્દેશ વિષે કેટલીક ખાબતો રજૂ કરાઈ છે.

પરિમાણ—૮૧૨ શ્લોક જેવડો આ આગમ છે.

સ્થાન—આગમ—પુરુષના નીચલા ગાત્રાર્ધ (નાભિ) તરીકે આ આગમનો નિર્દેશ કરાય છે.

વિવરણ—આ આગમ ઉપર ૮૦૦ શ્લોક જેવડી નવાંગી. અભયદેવસૂરિની નાનકડી વૃત્તિ છે.

(૮) અંતગડદસા (અંતકૃદશા)—

વિભાગ—મુખ્યતયા ગદ્યમાં રચાયેલો આ આગમ આઠ વર્ગમાં વિભક્ત છે. એ દરેકના ઓછાવત્તા ઉદ્દેશક છે. બધા મળીને દર ઉદ્દેશક છે. અહીં ઉદ્દેશકનો અર્થ ‘અધ્યયન’ કરવાનો છે. સમવાય પ્રમાણે તો આ આગમમાં સાત વર્ગ હતા. વિશેષમાં ઠાણ અને સમવાયના કથન મુજબ આમાં દસ જ અધ્યયનો હતાં. વળી ઠાણમાં જે દસ અધ્યયનનાં નામ છે એમાંથી એકે નામ આ દર અધ્યયનોમાંથી એકેના નામ તરીકે જણાતું નથી, પરંતુ એમાંનાં કેટલાંક નામ તો નવમા અંગનાં અધ્યયનોનાં નામો તરીકે જોવાય છે. આ ઉપરથી એમ લાગે છે કે આઠમું અંગ મળ સ્વરૂપે જળવાઈ રહ્યું નથી.

આ આગમમાં ૨૭ સૂત્રો છે.

વિષય—સંસારનો અંત આણી જેઓ અંતસમયે કેવલજ્ઞાન પામી અંતર્મુહૂર્તમાં મોક્ષે ગયા હોય તેમને ‘અંતકૃત (કેવલી) કૃત’ છે. આવા કેટલાક મહાનુભાવોનાં ઉદ્દાત્ત ચરિત્રો આ આગમમાં આલેખાયાં છે.

‘દ્વારવતી’ (દ્વારકા)ના વર્ણુનથી શરૂ થતા આ આગમમાં વાસુદેવ કૃષ્ણનાં પત્ની, પુત્ર વગેરેની સંખ્યા દર્શાવાઈ છે. વળી સભ અન્ધકવૃષ્ણની રાણી ધારિણીના પુત્રો બાલબ્રહ્મચારી (બાવીસમા તીર્થંકર) નેમિનાથ પાસે દીક્ષા લઈ બાર ભિક્ષુપ્રતિમાનું પાલન કરી ‘શુણ્ણરત્નસંવત્સર’ તપ કરી ‘શત્રુન્નય’ ગિરિએ જઈ અનશન કરી મોક્ષે ગયા એ બાબત અહીં વર્ણુવાઈ છે.

નાગની પત્ની સુલસા તેમજ દેવકીના છ પુત્રો વિષે પણ આ પ્રકારનો ઉલ્લેખ છે.

દસ યાદવકુમારો અંતકૃત્-કેવલી થયા તે વાત તેમજ કૃષ્ણની આઠ પટરાણીઓ અને એમના પુત્ર સાંબની એ પત્ની મોક્ષે ગયાં એ વિષે અહીં માહિતી અપાઈ છે.

આ ઉપરાંત ‘દ્વારવતી’નો દીપાયનને હાથે નાશ, અર્જુનમાલી અને મુદ્ગર યજ્ઞ, અતિમુક્ત મુનિ, અલક્ષ રાજની દીક્ષા તેમજ શ્રેણિકની ૨૩ રાણીઓએ કરેલી તપશ્ચર્યા એ બાબતોને પણ અહીં સ્થાન અપાયું છે.

પરિમાણ—લગભગ ૮૫૦ જેવડું આ આગમનું પરિમાણ છે.

સ્થાન—આ આગમને પુરુષના દ્વિતીય ગાત્રાર્ધ (વક્ષઃસ્થળ) તરીકે ઓળખાવાય છે.

વિવરણ—આ આગમ ઉપર નવાંગીઠ અલયજેવસૂરિનું ૪૦૦ શ્લોક જેવડું લઘુ વિવરણ છે.

(૯) અણુત્તરોવત્રાઈયદસા (અનુત્તરોપપાતિકદશા)—

વિભાગ—ગદ્યમાં રચાયેલા આ આગમ ત્રણ વર્ગમાં વિભક્ત છે. એમાં અનુક્રમે દસ, તેર અને દસ એમ એકંદર ૩૩ અધ્યયન છે. ઠાણુ અને સમવાય પ્રમાણે તો આ આગમમાં દસ અધ્યયનો છે. વળી ઠાણુમાં દસ અધ્યયનનાં નામ અપાયાં છે. તેમાંનાં ત્રણ નામ શ્રીભ વર્ગનાં અધ્યયનનાં છે.

વિષય—ઐશ્વિક નરેશ્વરની ધારિણી રાણીના સાત પુત્રો, ચેલ્લણા રાણીના બે પુત્રો અને નંદા રાણીના એક પુત્ર (અભયકુમાર) એમ આ દસ પુત્રોએ નિર્ગન્થશિરોમણિ મહાવીરસ્વામી પાસે દીક્ષા લઈ રૂઢી રીતે એ પાળી કાળ કરી ‘અનુત્તર’ વિમાનમાં ઉત્પન્ન થયા એ આખત વર્ણવાઈ છે.

વિશેષમાં ધન્ય મુનિનો અધિકાર છે. એમની તીવ્ર તપશ્ચર્યાની પ્રશંસા ખુદ મહાવીરસ્વામીએ કરી હતી. એમનું શરીર તપશ્ચર્યાને લઈને તદ્દન હાડપિંજર જેવું બની ગયું હતું એનું અહીં આખેડૂખ વર્ણન કરાયું છે.

પરિમાણ—આ આગમનું પરિમાણ ૧૯૨ શ્લોક જેવડું છે.

સ્થાન—આ આગમને આગમપુરુષના જમણા બાહુ તરીકે ઓળખાવાય છે.

વિવરણ—આ આગમ ઉપર ૧૦૦ શ્લોક જેવડી લઘુ વૃત્તિ નવાંગીઠ અભયદેવસૂરિએ રચી છે.

(૧૦) પણહાવાગરણ (પ્રશ્નવ્યાકરણ)—

વિભાગ—આ ગદ્યાત્મક દસમા અંગના બે વિભાગો છે એ દરેકને ‘દ્વાર’ કહે છે. પહેલાનું નામ ‘આશ્રવદ્વાર’ અને બીજાનું ‘સંવરદ્વાર’ કહે છે. આ દરેકમાં પાંચ પાંચ અધ્યયન છે.

વિષય—પ્રશ્ન અને તેનું સ્પષ્ટીકરણ એમ આ આગમન નામનો શબ્દાર્થ છે. નંદી પ્રમાણે આ નામના આગમમાં ૧૦૮ પ્રશ્નો, ૧૦૮ અપ્રશ્નો, ૧૦૮ પ્રશ્નાપ્રશ્નો, વિદ્યાતિશયો તેમજ નાગકુમાર અને અન્ય ભવનપતિઓ સાથે મુનિઓની વાતચીત એ આખતોને સ્થાન છે. આજે વિદ્યાઓ, મંત્રો અને અતિશયોને લગતી હુકીકત ઉપલબ્ધ આગમમાં નથી.

હિંસા, અસત્ય, ચોરી, અબ્રહ્મ અને પરિગ્રહ વિષે પ્રથમ દ્વારમાં અને પાંચ મહાવ્રતો વિષે દ્વિતીય દ્વારમાં નિરૂપણ છે. તેમ કર્તી વેળા હિંસાથી પરિગ્રહ સુધીનાં પાંચે વ્રતોનાં ત્રીસ ત્રીસ નામો અને અહિંસાનાં સાઠ નામો રજૂ કરાયાં છે. વિશેષમાં પાંચે મહાવ્રતોની પાંચ પાંચ ભાવનાઓનો પણ વિચાર કરાયો છે.

પરિભાણ—આ આગમ ૧૩૦૦ શ્લોક જેવડો છે.

સ્થાન—આ આગમને આગમપુરુષના ડાબા બાહુ તરીકે ઓળખાવાય છે.

વિવરણ—આ આગમ ઉપર નવાંગીઠ અભયદેવસૂરિએ ૫૩૩૦ શ્લોક જેવડી વિવૃત્તિ રચી છે.

(૧૧) વિવાગમુય (વિપાકશ્રુત)—

વિભાગ—‘ધર્મ’(કથા) અનુયોગના નિરૂપણરૂપ આ ગદ્યાત્મક આગમમાં બે શ્રુતસ્કંધો છે. પહેલાનું નામ ‘દુઃખ-વિપાક’ અને બીજાનું ‘સુખ-વિપાક’ છે. આ પ્રત્યેક વિભાગમાં દસ દસ અધ્યયનો છે. બીજા શ્રુતસ્કંધ પહેલાની અપેક્ષાએ ઘણો નાનો છે. ઠાણમાં દસ અધ્યયનોમાં વિભક્ત જે કમ્મવિવાગદસાનો ઉલ્લેખ છે તે જ પ્રથમ શ્રુતસ્કંધ હોય એમ લાગે છે.

વિષય—પ્રથમ શ્રુતસ્કંધમાં નિમ્નલિખિત દસ પાપીઓનો પૂર્વ ભવ આલેખાયો છે. (પૂર્વ ભવનો નિદેશ કૌંસ દ્વારા હું કરું છું :—

(૧) અપંગતાનો અવતાર મૃગાપુત્ર (સૂઓ), (૨) ઉજ્જતક (જાનવર પકડનાર), (૩) ચોર અભગ્નસેન (ઈંડાનો વેપારી), (૪) શકટ (ભરવાડ), (૫) બહુસ્પતિદત્ત (પુરોહિત), (૬) નંદિષેણુ (ગુપ્તિપાલ), (૭) ઉંબરદત્ત (વૈદ્ય), (૮) માછી શૌરિકદત્ત (રસોઈઓ), (૯) રાણી દેવદત્તા (રાજા) અને (૧૦) રાણી અંજૂ (ગણિકા).

આ પૈકી કેટલીક વ્યક્તિ નારક પણ બની છે. આમાં પ્રસંગ-વશાત્ ગણિકાનું અને કારાગૃહનું સચોટ વર્ણન છે.

બીજા શ્રુતસ્કંધમાં રાજકુમાર સુબાહુ મહાવીરસ્વામીનો ઉપદેશ સાંભળી બાર વ્રતો લે છે એ વાત તેમજ પૂર્વ લવમાં એણે સુદત્ત મુનિનો અન્નપાન વડે સત્કાર કર્યો હતો એ વાત રજૂ કરાઈ છે.

ટૂંકમાં કહું તો અશુભ કર્મના કટુ વિપાકોને અને શુભ કર્મના સુખદ વિપાકોને લગતાં રોમાંચક દૃષ્ટાંતો અહીં અપાયાં છે.

પરિભાણ—આ આગમ ૧૨૫૦ શ્લોક જેવડો છે.

સ્થાન—આ આગમને આગમ-પુરુષના કંઠ તરીકે ઓળખાવાય છે.

વિવરણ—આ આગમ ઉપર નવાંગી૦ અભયદેવસૂરિએ ૬૦૦ શ્લોક જેવડી વૃત્તિ રચી છે.

૧૧ અંગોનું પરિભાણ—

અગિયાર અંગોનો પરિચય આમ પૂરો થાય છે એટલે એ તમામ અંગોનું પરિભાણ હું અનુક્રમે નોંધું છું:—

૨૫૫૪, ૨૧૦૦, ૩૭૦૦, ૧૬૬૭, ૧૫૭૫૧, ૫૪૫૦, ૮૧૨, ૮૫૦, ૧૬૨, ૧૩૦૦ અને ૧૨૫૦.

આમ ઉપલબ્ધ અગિયાર અંગોનું એકંદર પરિણામ ૩૫૬૨૬ શ્લોક જેવડું છે.

પ્રકરણ ૩ : બાર ઉપાંગો

ઉપક્રમ—સ્વપરપ્રકાશક શ્રુતજ્ઞાનના ‘અંગપ્રવિષ્ટ’ અને અંગ-આહ્ય’ એમ બે પ્રકારો પડાયા છે. તેમાં અંગપ્રવિષ્ટથી બાર અંગો અભિપ્રેત છે. એમાંનાં ૧૧ અંગો વિષે આપણે વિચાર કરી ગયા એટલે હવે બાકીનાં પ્રકરણોમાં ‘અંગબાહ્ય’ શ્રુત વિષે નિરૂપણ કરવાનું રહે છે. એનો પ્રારંભ આ પ્રકરણથી કરાય છે.

(૧) ઓવાધય (ઓપપાતિક) —

નામ—આચાર (શ્રુત૦ ૧, અ૦ ૧, ઉ૦ ૧)ગત ‘ઉવવાધય’ને લક્ષીને રચાયેલા મનાતા, આચારના ઉપાંગ તરીકે ઓળખાવતા અને ૧૬૦૦ શ્લોક જેવડા આ આગમના ઉવવાધય અને ઓવાધય એમ નામાંતરો છે.

વિભાગ—આ આગમમાં ૪૩ સૂત્રો અને ત્યાર બાદ ૨૨ પદો છે. એ પદો માટે ‘સૂત્રાંક નથી. સૂ. ૧-૩૭ જેટલા વિભાગને પૂર્વાર્ધ અને બાકીનાને ઉત્તરાર્ધ’ ગણવામાં આવે છે. પૂર્વાર્ધને ‘સમોસરણ’ કહેવામાં આવે છે, અને એના લગભગ છેવટના ભાગમાં ૭ પદો છે. એ તેમજ ઉપર્યુકત ૨૨ પદોને બાદ કરતાં આ આગમ ગદ્યમાં છે.

વિષય—દેવ અને નારક તરીકેના જન્મને ‘ઉપપાત’ કહે છે. એ ઉપપાત અને મોક્ષગમન એ આગમનો મુખ્ય વિષય છે. ‘ચ’પા’ નગરી, ‘પૂર્ણભદ્ર’ ચૈત્ય, ‘અશોક’ વૃક્ષ, ભંભસાર (ણિ’ણિસાર)

૧ “આહ્યત મત પ્રભાકર”ના સાતમા મયૂખ તરીકે પ્રકાશિત આવૃત્તિમાં ‘સૂત્ર’ નામના વિભાગો અન્ય રીતે જેવાય છે. એમાં સૂત્રની સંખ્યા ૧૮૯ની અપાઠ છે. સમોસરણ’માં સૂ. ૧-૬૧ છે, બ્યારે ૨૨ પદોનો, સૂ. ૧૬૮-૧૮૯ તરીકે નિદેશ છે.

ઉર્ફે ટ્રેણિકના પુત્ર કૂણિક યાને અબ્જતશત્રુ અને એની રાણી ધારિણી એ બધાનાં વર્ણનો આ આગમમાં પ્રારંભમાં અપાયાં છે.

ત્યાર પછી 'અ'પા'માં આસન્નોપકારી મહાવીરસ્વામીનું આગમન (સમવસરણ) થતાં એમને વંદન કરવા માટે કૂણિક રાજનું પરિવાર સહિત ધામધૂમપૂર્વકનું ગમન, મહાવીરસ્વામીનાં 'અંગોપાંગોનું' વર્ણન, એમનાં શ્રમણોની વિવિધ તપશ્ચર્યા, તપના બાર પ્રકારો તેમજ દેવ-દેવીઓનું આગમન એ બાબતો અપાઈ છે.

આઘ ગણધર ઇન્દ્રભૂતિ મહાવીરસ્વામીને પ્રશ્ન પૂછે છે એ પ્રસંગથી ઉત્તરાર્ધનો આરંભ કરાયો છે. આગળ જતાં જ્ઞતજ્ઞતા તાપસો અને અંબડ, (દ્રઢપ્રતિજ્ઞ) વગેરે પરિવાળકો વિષે માહિતી અપાઈ છે. અંતમાં કેવલજ્ઞાનીના સમુદ્ધાત તેમજ સિદ્ધોનાં નિવાસસ્થાન અને એમની સ્થિતિ ઉપર પ્રકાશ પડાયો છે.

સંતુલન—અંતમાંનાં પદો સમભાવભાવી હરિભદ્રસૂરિકૃત વીસવીસિયામાં ૨-૨૦ ક્રમાંકવાળાં પદોનું સ્મરણ કરાવે છે.

વિવરણ—આ આગમ ઉપર નવાંગીઠ અલયદેવસૂરિએ ૩૧૨૫ શ્લોક જેવડી વૃત્તિ રચી છે.

(૨) રાયપસેણિય (રાજપ્રશ્નીય)—

નામ—સૂયગડ (શ્રુત. ૧, અ. ૧૨)ગત અક્રિયાવાદને લક્ષીને રચાયેલા મનાતા સૂયગડના ઉપાંગ તરીકે ઓળખાવાતા અને ૨૧૦૦ શ્લોક જેવડા આ આગમનાં રાયપસેણુઇઅ, રાયપ્પસેણુઇય, રાયપ્પસેણિય, અને રાયપ્પસેણુઇજ્જ એવાં પ્રાકૃત નામાંતરો છે.

૧ મસ્તકથી માંડીને કરાયેલા આ વર્ણનને ઉદ્દેશીને મેં "વિલુ વર્ધમાનની વૈગ્રહિક વિભૂતિ" નામનો લેખ લખ્યો હતો. તે "જૈન ધર્મ પ્રકાશ" (પુ. ૪૫ અં. ૬, પૃ. ૧૮૯-૧૯૪)માં વિ. સં. ૧૯૮૯માં છપાયો છે.

તમજ રાજપ્રસેનકીય, રાજપ્રસેનજિત અને રાજપ્રશ્નકૃત એવાં સંસ્કૃત નામાંતરો છે.

વિલાગ--આ ગદ્યાત્મક આગમના બે વિલાગ કલ્પવામાં આવે છે. બીજા વિલાગનું 'પએસિ-કહાણુય' એવું નામ આધુનિક વિદ્વાનોએ યોજ્યું છે. એવી રીતે જો મારે પ્રથમ વિલાગનું નામ યોજવાનો પ્રસંગ આવે તો હું 'સૂર્યાલ-ચરિય' એમ રાખું. આ આગમમાં ૮૫ સૂત્ર છે.

વિષય--પ્રથમ વિલાગ સૂર્યાલદેવ સાથે અને બીજા વિલાગ આ દેવના પ્રદેશી રાજા તરીકેના પૂર્વ લવ સાથે અને દેવગતિમાંથી આવ્યા બાદ દૃઢપ્રતિજ્ઞ તરીકેના એના ઉત્તર લવ સાથે સંબંધ છે. આમ આ આગમમાં એક જ વ્યક્તિના ત્રણ લવનું વર્ણન છે.

'આમલકલ્પા' નગરીમાં મહાવીરસ્વામીનું આગમન બાણી સૂર્યાલદેવ વિમાન રચાવી એમાં સપરિવાર બેસીને આવે છે. 'દીર્ઘ પસ્વી' મહાવીરસ્વામીની ધર્મદેશના સાંભળ્યા બાદ સૂર્યાલે ૩૨ પ્રકારનાં નાટકો અભિનયપૂર્વક લજવવા માટે દેવકુમાર અને દેવકુમારીઓ વિકૃવ્યાં. છેલ્લા નાટકમાં મહાવીરસ્વામીના ચ્યવનથી માંડીને નિર્વાણ સુધીના અનેક બનાવો રજૂ કરાયા.

આ આગમમાં સિદ્ધાયતનની ૧૦૮ જિનપ્રતિમાઓનું વર્ણન છે. સૂર્યાલનું વિમાન કયાં છે એવો ઇન્દ્રભૂતિએ મહાવીરસ્વામીને પ્રશ્ન પૂછ્યો એટલે એમણે 'સુધર્મા' સભા તેમજ આ દેવનું અને બીના વૈલવનું વર્ણન કર્યું. વિશેષમાં એમણે આત્માનું સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ નહિ માનનારા નાસ્તિકશિરોમણિ પ્રદેશી રાજા તરીકેના પૂર્વ લવમાં આ દેવને પાર્શ્વાપત્ય કેશી ગણુધરે કેવી કેવી યુક્તિઓ કરે પ્રતિબોધ પમાડ્યો તે પણ વિસ્તારથી કહી સંભળાવ્યું. અંતમાં આ દેવ દૃઢપ્રતિજ્ઞ તરીકે 'મહાવિદેહુ'માં જન્મી મોક્ષે જશે એ અખત પણ મહાવીરસ્વામીએ કહી.

પ્રદેશી સબ્દ અને કેશી ગણધરનો પ્રસંગ ઐદ્વોના પાયાસિ-
સુત્ત સાથે વિલક્ષણ સમાનતા ધરાવે છે.

બતબતના ઉત્સવો, ચાતુર્યામ ધર્મ, ચાર પ્રકારની પર્ષદા
અને ચાર પ્રકારના વ્યવહાર વગેરે બાબતો પણ આ આગમમાં
આલેખાઈ છે.

કળાઓની સામગ્રી—

સૂર્યાલ દેવના વિમાનનું એટલું બધું ક્ષીણવટભયું વર્ણન
કરાયું છે કે એ ઉપરથી સમર્થ શિલ્પશાસ્ત્રી નવ્ય અને ભવ્ય મહા-
લયનું નિર્માણ કરી શકે તેમજ આપણને શિલ્પશાસ્ત્રને લગતા
અનેક પારિભાષિક શબ્દો જાણવા મળે. આ તો શિલ્પકળાની વાત થઈ.
વાદનવિદ્યા, સંગીતશાસ્ત્ર, નાટ્યશાસ્ત્ર અને નૃત્યકળાના અભ્યાસીને
પણ મનન કરવા લાયક વિવિધ માહિતી આ આગમમાં અપાઈ છે.

વિવરણ—આ આગમ ઉપર વ્યાખ્યાવિશારદ અને વિ. સં.
૧૨૦૦ની આસપાસમાં વિદ્યમાન મલયાગરિસૂરિની ૩૭૦૦ શ્લોક
જેવડી વૃત્તિ છે.

(૩) જીવાભિગમ—

નામ—ઠાણના ઉપાંગ તરીકે ઓળખાવાતા અને ૪૭૦૦
શ્લોક જેવડા આ આગમનું નામ સમવાયની જેમ સમસંસ્કૃતમાં
છે. ‘જીવાજીવાભિગમ’ એવું આનું અન્ય નામ પણ આ પ્રકારનું છે.

વિભાગ—પહેલાં આઠ સૂત્રો જેટલા ભાગને બાબુએ રાખતાં
આ આગમના નવ વિભાગો પડે છે. એ દરેકને ‘પ્રતિપત્તિ’ કહે છે.
ત્રીજી પ્રતિપત્તિના બે ઉદ્દેશક છે. આ આગમમાં બધાં મળીને
૨૭૨ સૂત્ર છે.

વિષય—‘દ્રવ્ય’ અનુયોગથી પદ્ધતિ અને મુખ્યતયા ગદ્યમાં રચાયેલા આ આગમમાં, ઠાણમાં જીવ અને અજીવનો જે અધિકાર છે તેનો અહીં વિસ્તારથી ‘પ્રશ્નોત્તર’ શૈલીએ વિચાર કરાયો છે. તેમાં પણ જીવનું નિરૂપણ તો અજીવ કરતાં યે ઘણું વિસ્તૃત છે. શરૂઆતમાં સૂત્રોમાં અજીવના પ્રકારો અને ઉપપ્રકારો વિષે માહિતી અપાઈ છે. ત્યાર બાદ પ્રથમ પ્રતિપત્તિમાં જીવના જે પ્રકારો, ખીજમાં ત્રણ એમ નવમીમાં દસ પ્રકારો દર્શાવાયા છે. ત્રીજી પ્રતિપત્તિમાં દ્વીપો અને સમુદ્રો વિષે હકીકત છે.

‘જ’બૂ’દ્વીપની જગતીના પૂર્વ દ્વારના અધિપતિ વિજય દેવના અધિકારને તેમજ દેવનિકાયના વિસ્તૃત વર્ણનને આ આગમમાં સ્થાન અપાયું છે. વિશેષમાં આ આગમમાં ભરતી અને ચોટનાં કારણ દર્શાવાયાં છે.

વિવરણ—આ આગમ ઉપર ૧૫૦૦ શ્લોક જેવડી કોઈકની ચૂંટી છે અને આના ઉપર અનેક ગ્રંથોના પ્રણેતા હરિભદ્રસૂરિની ‘પ્રદેશટીકા’ નામની અને ૧૧૬૨ શ્લોક જેવડી વૃત્તિ છે પણ એ બંને અમુદ્રિત છે, જ્યારે રાયપસેણિયના વૃત્તિકાર મલયગિસ્સૂરિની ૧૪૦૦૦ શ્લોક જેવડી મોટી વૃત્તિ તો છપાયેલી છે.

(૪) પણજીવણા (પ્રજાપના)—

વિભાગ—સમવાયના ઉપાંગ તરીકે ઓળખાવાતો, ‘દ્રવ્ય’ અનુયોગથી ઓતપ્રોત અને ૭૭૮૭ શ્લોક જેવડો આ આગમ છત્રીસ વિભાગોમાં વિભક્ત છે. એ દરેકને ‘પદ’ કહે છે. કેટલાંક પદને ઉદ્દેશકરૂપ પેટાવિભાગ છે. આ આગમમાં એકંદર ૩૪૬ સૂત્રો છે.

વિષય—મંગલાચરણના પાંચમા પદમાં આ ઉપાંગને ‘અધ્યયન’ કહી એનો ચિત્ર, શ્રુતરત્ન અને દૃષ્ટિવાદના સારરૂપે નિર્દેશ કરાયો છે. જેમ અંગોમાં વિવાહપણજીતિ સૌથી મોટું અંગ છે તેમ સમસ્ત ઉપાંગોમાં આ સૌથી મોટું છે. વળી આ ઉપાંગ એ અંગની

જેમ 'પ્રશ્નોત્તર' શૈલીમાં રચાયું છે અને એની જેમ જૈન દર્શનની વિવિધ બાબતો રજૂ કરે છે. આ રજૂઆતની શૈલી આધુનિક પદ્ધતિએ લખાતા મહાનિબંધનું સ્મરણ કરાવે છે. આ આગમમાં કર્મસિદ્ધાંતને અંગે ત્રણ પદ છે. વિશેષમાં 'પશ્યતા, ભાષા, શરીર, ઇન્દ્રિય, અવગાહના, કષાય, સંયમ, સંજ્ઞા, સમુદ્ધાત ઇત્યાદિ સંબંધી વિસ્તૃત વાનગી આ અંગમાં પિરસાઈ છે. આમ આ જીવ અને પુદ્ગલનું વિસ્તૃત નિરૂપણ પૂરું પાડે છે. ભૂગોળ અને નૃવંશવિધાના અભ્યાસ માટે પણ આ આગમ ઉપયોગી છે.

પ્રણેતા—આ આગમના પ્રણેતા પૂર્વશ્રુત વડે સમૃદ્ધ બુદ્ધિવાળા આર્યશ્યામ છે. એઓ 'વાચક' વંશમાં સુધર્મસ્વામીથી ત્રેવીસમા ગણાય છે. આ આચાર્યનો જન્મ વીરસંવત્ ૨૮૦માં, એમની દીક્ષા ૩૦૦માં, એમનું 'યુગપ્રધાન' પદ ૩૩૫માં અને એમનો સ્વર્ગવાસ ૩૭૬માં થયાં હતાં. કેટલાક આ આર્યશ્યામને કાલકસૂરિ ગણે છે અને તેઓ એ હિસાબે એમને પ્રભાવકચરિત (શૃંગ ૪, ૨લો. ૧૩)માં નિદેશાયેલા યુગપ્રધાન ગુણાકરસૂરિના શિષ્ય ગણે છે.

વિવરણ—જૈન દર્શનના સંક્ષિપ્ત વિશ્વકોશરૂપ આ આગમ ઉપર સમભાવભાવી હરિભદ્રસૂરિએ 'પ્રદેશ-વ્યાખ્યા' નામની અને ૩૭૨૮ ૨લોક જેવડી વૃત્તિ રચી છે. આ પૂર્વેનાં બે ઉપાંગનાં વૃત્તિકાર મલયગિરિસૂરિએ ૧૬૦૦૦ ૨લોક જેવડું વિવરણ રચ્યું છે. એમાં એમણે વિસેસાવસ્સયભાસ ઉપર પોતે વૃત્તિ રચ્યાનું કહ્યું છે.

(૫) સૂર્યપણ્ણત્તિ (સૂર્ય પ્રજ્ઞાપ્તિ)—

નામ—વિવાહપણ્ણત્તિના ઉપાંગ તરીકે ઓળખાવાતા અને ૨૨૬૬ ૨લોક જેવડા આ આગમને 'સૂર્યપણ્ણત્તિ' પણ કહે છે.

૧ આને માટે મૂળમાં 'પાસણુયા' શબ્દ વપરાયો છે. આ ત્રીસમા પદનું નામ છે, આની સમજણ માટે જુઓ આર્હત દર્શન દીપિકા (પૃ. ૫૮-૫૯).

વિભાગ—નંદીમાં ઉત્કાલિક અને પકિષ્વસુત્તમાં કલિક-
તરીકે નિર્દેશાયેલો આ આગમ વીસ વિભાગમાં વિભક્ત છે. એ
દરેકને ‘પ્રાભૃત’ કહે છે કે જે પૂર્વના વિભાગોનું પણ નામ છે.
આ આગમના કેટલાંક પ્રાભૃતોના પેટાવિભાગો છે અને તેને ‘પ્રાભૃત-
પ્રાભૃત’ કહે છે. વળી કેટલાંક પ્રાભૃતપ્રાભૃતના ‘પ્રતિપત્તિ’ નામે
સંબોધાતા નાના નાના ભાગો પણ છે. આ આગમમાં ૧૦૮ સૂત્રો છે.

વિષય—આ આગમ ‘ગણિત’ અનુયોગના નિરૂપણરૂપ છે.
એ જૈનોનું ખગોળશાસ્ત્ર છે. એમાં સૂર્ય વિષે અનેક બાબતો.
વિચારાઈ છે. દા. ત. સૂર્યની ગતિ, એના પ્રકાશની વ્યવસ્થા,
સૂર્યવારક (સૂર્યની લેશ્યાથી સંસૃષ્ટ બનતા પુદ્ગલો), સૂર્યની
સંખ્યા,^૧ સૂર્યની ઊંચાઈ, ચંદ્રને અંગે એની વૃદ્ધિ અને હાનિ,
ચંદ્રની ઊંચાઈ, ચંદ્રનો નક્ષત્ર સાથેનો સંબંધ, જ્યોત્સ્નાનું લક્ષણ
અને એનું પ્રમાણ, ચંદ્રાદિની પરિમાણ-સંખ્યા અને એનો અનુભાવ.

આ ઉપરાંત ૮૮ ગ્રહોનાં નામ, ‘જંબૂ’દ્વીપમાંનાં નક્ષત્ર, ગ્રહ
અને તારાની સંખ્યા, ‘પૌરુષી’ છાયાનું માપ, સંવત્સરોના પ્રારંભ
અને અંત, તેમજ ગ્રહ, નક્ષત્ર અને તારાની શીઘ્ર ગતિ એ
બાબતોને પણ સ્થાન અપાયું છે.

વિવરણ—‘નેપાળ’થી જે ખૌદ્ર ગ્રંથો હિંદુસ્તાનમાં આવ્યા
તેની સાથે જૈનોનો તો સૂરપણ્ણતિ નામનો આ એક જ ગ્રંથ
આવ્યો હતો. આ આગમ ઉપર ભદ્રબાહુ સ્વામીની નિર્યુક્તિ હતી
પણ તે હજી સુધી તો મળી આવી નથી. એટલે અત્યારે તો વિવિધ
ઉપાંગોના વૃત્તિકાર મલયગિરિસૂરિકૃત ૯૫૦૦ શ્લોક જેવડી વૃત્તિથી
ચલાવી લેવાનું રહે છે. એ વૃત્તિ (પત્ર ૨ આ)માં મહાવીર સ્વામીનાં
અંગોપાંગોનું વર્ણન છે.

૧ અજૈન મંતવ્યો પ્રમાણેની વિવિધ સંખ્યાનો અહીં નિર્દેશ છે.

(૬) જ'બૂદ્દીવપણુત્તિ (જ'બૂદ્દીપપ્રજ્ઞપ્તિ)—

વિભાગ—^૧નાયાધરમકહાના અને મતાંતર પ્રમાણે ઉવાસગ-
દસાના ઉપાંગ તરીકે ઓળખાવાતા તેમજ ૪૪૫૪ શ્લોક જેવડા
આ આગમના સાત વિભાગ કરાયા છે. એ દરેકને 'વક્ષસ્કાર' કહે
છે. બધાં મળીને ૧૭૮ સૂત્રો છે.

વિષય—આ આગમમાં 'જ'બૂ'દ્દીપ વિષે જાતજાતની માહિતી
અપાઈ છે. એમાં ભરત, ઐરાવત વગેરે ક્ષેત્રો વિષે વિચાર કરાયો
છે. આમ આ જૈન ભૂગોળનો ગ્રંથ છે. એમાં પ્રસંગવશાત્ કૌશલિક
ઋષભદેવ અને ચક્રવર્તી ભરતના ચરિત્ર આલેખાયાં છે. વિશેષમાં
કાલચક્રના ઉત્સર્પિણી અને અવસર્પિણી એવા બંને વિભાગના
છ છ આરા, નવ નિધિ, તીર્થ'કરનો જન્મભાલિષેક, પંદર કુલકર
અને જ્યોતિષકો તેમજ 'જ'બૂ'દ્દીપમાંના કેટલાક પદાર્થો વિષે પણ
અહીં વિચાર કરાયો છે.

વિવરણ—આ આગમ ઉપર ચૂંચિ છે એમ મનાય છે, પણ
એ વાત ચિન્ત્ય છે. આ આગમ ઉપર અનેક ઉપાંગોના વૃત્તિકાર
મહાયગિરિસૂરિએ વૃત્તિ રચી હતી, પણ હજી સુધી તો એ અપ્રાપ્ય
છે. બાકી પ્રમેયરત્નમેજ્જુષા નામની ૧૮૦૦૦ શ્લોક જેવડી વૃત્તિ જે
ઉપાધ્યાય શાંતિચન્દ્રગણિએ વિ. સં. ૧૬૬૦માં રચી તે તો મળે છે.
એ પ્રકાશિત પણ છે.

(૭) ચંદ્રપણુત્તિ (ચન્દ્રપ્રજ્ઞપ્તિ)—

વિષય—ઉવાસગદસાના ઉપાંગ તરીકે ઓળખાવાતા અને
૨૨૦૦ શ્લોક જેવડા આ આગમનો વિષય પણ ખગોળ છે. આજે
લગલગ સાતસો વર્ષથી તો આ આગમ સૂરપણુત્તિ સાથે ખૂબ જ
મળતું આવે છે એમ મનાતું આવ્યું છે, પરંતુ ઠાણ અને નંદીમાં

૧ જુઓ વિધિપ્રપા (પૃ. ૫૭) અને પૂર્વાચાર્યકૃત યોગવિધિ.

એનો સૂરપણુત્તિથી સ્વતંત્ર ઉલ્લેખ છે એટલે આ બાબત ચિન્ત્ય ગણાય.

વર્તમાન કાળમાં જંબૂદ્વીપમાં જે ચન્દ્ર છે તેને અંગે એમ કહેવાય છે કે પૂર્વ લવમાં એનો જન્મ જૈન કુળમાં થયો ન હતો એટલે ઉગ્ર તપનું યથેષ્ટ ફળ મળ્યું નહિ. જૈન કુળની મહત્તા-મહાશ્રાવક તરીકેની કરણી ઉવાસગદસામાં વર્ણવાઈ છે. આથી ચંદ્રપણુત્તિ એનું ઉપાંગ ગણાય એમ કલ્પના કરાય છે.

વિવરણુ—આ આગમ ઉપર ૬૫૦૦ શ્લોક જેવડી વૃત્તિ વિવિધ ઉપાંગોના વૃત્તિકાર મલયગિરિસૂરિએ રચી છે.

(૮) નિરયાવલિયા (નિરયાવલિકા)—

‘નિરય’ એટલે નરકનો જીવ અર્થાત્ ‘નારક’ અને ‘આવલિ’ એટલે ‘શ્રેણિ’. નારકોની શ્રેણિના વર્ણનરૂપ ગ્રંથને ‘નિરયાવલિયા સુચકખંધ’ (સં. નિરયાવલિકાશ્રુતસ્કંધ) કહે છે. એનું પરિમાણ ૧૧૦૦ શ્લોક જેવડું છે. એના નીચે મુજબ પાંચ વર્ગ ગણવાય છે :

- (૧) નિરયાવલિયા, (૨) કખ્પવર્ડિસિયા, (૩) પુષ્કિયા, (૪) પુષ્કચૂલિયા અને (૫) વણિહદસા.

નામ—અંતગડહસાના ઉપાંગ તરીકે નિર્દેશાતા નિરયાવલિયા નામના આ આગમને ‘કખ્પિયા’ (સં. કલ્પિતા) પણ કહે છે.

વિભાગ—આ આગમમાં દસ અધ્યયનો છે.

વિષય—મગધના નરેશ્વર શ્રેણિકને કાલી, સુકાલી વગેરે નામની પત્નીઓ હતી. કાલીના પુત્ર કાલ, સુકાલીના સુકાલ એમ દસે પત્નીનો એકેક પુત્ર કૂણિકના પક્ષમાં રહી ‘રથમુસલ’ યુદ્ધમાં મહાવીરસ્વામીના મામા અને ચેલ્લાણા (શ્રેણિકની પત્ની)ના પિતા શેટકની સાથે લડાઈમાં ઊતર્યો. કાલે ‘ગરુડ’ વ્યૂહ રચી આ યુદ્ધમાં પ્રાગ લીધો. એટલે એને એક જ બાણથી હણી નાંખ્યો. એ મરીને

ચોથી 'પંકમ્ભા' નામની પૃથ્વીમાં આવેલા 'હિમાલ' નરકમાં ઉત્પન્ન થયો.

'રથમુસલ' યુદ્ધમાં સુકાલ વગેરે નવનું મરણ થયું. એ બધા પણ નરકે ગયા.

કાલની અઘમ દશા કેવા આરંભ-સમારંભને લીધે થઈ એમ આદ્ય ગણધર ઇન્દ્રભૂતિએ નિર્ઝન્ધનાથ મહાવીરસ્વામીને પૂછ્યું. એ ઉપરથી એમણે ચેલ્લણાના દોહદથી માંડીને 'રથમુસલ' યુદ્ધ સુધીની કૃષ્ણિકને લગતી બધી બાબતો કહી સંભળાવી. આમ આ ઉપાંગમાં કૃષ્ણિકનો જીવનવૃત્તાંત વિસ્તારથી રજૂ કરાયો છે.

વિવરણ—મુખ્યતયા ગદ્યમાં રચાયેલા આ ઉપાંગ ઉપર તેમજ એનાં પછીનાં ચારે ઉપાંગો ઉપર પણ શ્રીચન્દ્રસૂરિની વિ. સં ૧૨૨૮માં રચેલી ટીકા છે. એ પાંચે ઉપાંગોની ટીકાનું પરિમાણ ૬૦૦ શ્લોક જેટલું છે.

(૯) કૃષ્ણવડિંસિયા (કલ્પાવતંસિકા)

વિભાગ—આજીત્તરોવવાઈયદસાના ઉપાંગ તરીકે નિદેશાતા આ આગમમાં દસ અધ્યયનો છે.

વિષય—આમાં કહ્યું છે કે શ્રેણિકના કાલ વગેરે દસ પુત્રોને એકેક પુત્ર હતો. એ દસનાં પદ્મ, મહાપદ્મ ઇત્યાદિ નામ હતાં. આ શ્રેણિકના દસ પૌત્રો દીક્ષા લઈ કાળધર્મ પામી સૌધર્માદિ દસ કલ્પ (સ્વર્ગ)માં ઉત્પન્ન થયા છે. ત્યાંથી અયવી એઓ મોક્ષે જશે.

વિવરણ—આ ઉપાંગ ઉપર શ્રીચન્દ્રસૂરિની ટીકા છે.

(૧૦) પુષ્કિયા (પુષ્પિતા)—

વિભાગ—પણ્ડાવાગરણના ઉપાંગ તરીકે નિદેશાતા આ આગમમાં દસ અધ્યયન છે.

વિષય—ચન્દ્ર નામનો ઇન્દ્ર મહાવીરસ્વામીને વંદનાર્થે આવી સૂર્યાલ દેવની જેમ નાટ્યવિધિ દર્શાવી પાછો ફરે છે. એની ઋદ્ધિ વિષે પ્રથમ પૂછાતાં કટાગારશાલાનું ઉદ્દાહરણ અપાયું છે. અને આ ચન્દ્રનો પૂર્વ ભવ કહેવાયો છે. એમાં એને જૈનોના ત્રેવીસમા તીર્થંકર ‘પુરુષાદાનીય’ પાર્શ્વનાથની પાસે દીક્ષા લીધાનો ઉલ્લેખ છે.

^૧ સૂર્ય, ^૨ શુક્ર, બહુપુત્રિકા દેવી વગેરે નવની હકીકત આ આગમમાં અપાઈ છે. તેમાં શુક્રનો સોમિદ્ધ પ્રાહ્મણ તરીકેનો પૂર્વ ભવ વિસ્તારથી રજૂ કરાયો છે, અને એમાં તાપસ તરીકેની એની રહેણીકરણીનું—એણે લીધેલા વિવિધ અભિગ્રહોનું વર્ણન કરાયું છે.

વિવરણ—મુખ્યતયા ગદ્યમાં રચાયેલા આ આગમ ઉપર શ્રીચન્દ્રસૂરિની ટીકા છે.

(૧૧) પુષ્પચૂલિકા (પુષ્પચૂલિકા)—

વિભાગ—વિવાગસુચના ઉપાંગ તરીકે ઓળખાવાતો આ આગમ દસ અધ્યયનોમાં વિભક્ત છે.

વિષય—આ આગમમાં સંયમની આરાધનામાં સ્વચ્છંદતા સેવવાથી આવતા અનિષ્ટ પરિણામનો ચિતાર અપાયો છે. તેમ કરતી વેળા શ્રી, હી, ધૃતિ, કીર્તિ, બુદ્ધિ, લક્ષ્મી, ઇલા, સુરા, રસદેવી અને ગંધદેવી એ દસ દેવીઓના પૂર્વ ભવનું વર્ણન કરાયું છે. એ દસે પૂર્વ ભવમાં જિનેશ્વર પાર્શ્વનાથ પાસે દીક્ષા લઈ પુષ્પચૂલા સાધ્વીની શિષ્યાઓ બની હતી. એ દસેને જળ વડે વસ્તુઓ ધોવાનો નાદ હતો. એની આલોચના ન કરવાથી એમને વિશેષ ઉચ્ચ સ્થાન મળ્યું નહિ.

વિવરણ—મુખ્યતયા ગદ્યાત્મક આ આગમ ઉપર શ્રીચન્દ્ર-સૂરિની ટીકા છે.

૧-૨ આ બંનેએ પૂર્વ ભવમાં પાર્શ્વનાથ પાસે દીક્ષા લીધી હતી.

(૧૨) વણિહક્કસા (વૃણિહક્કસા)—

નામ—દ્વિદ્વિવાયના ઉપાંગ તરીકે નિર્દેશાતા આ આગમનું નામ 'અંધગવણિહક્કસા' છે.

વિભાગ—આ આગમ બાર અધ્યયનોમાં વિભક્ત છે.

વિષય—'વૃણિ' વંશના અને વાસુદેવ કૃષ્ણના વડીલ બંધુ બળદેવના નિષઠ વગેરે બાર પુત્રો અખંડ-બ્રહ્મચારી નેમિનાથ પાસે દીક્ષા લઈ એ પાળી 'સર્વાર્થસિદ્ધ' નામના અનુપમ સ્વર્ગમાં ઉત્પન્ન થયા એ બાબત અહીં આલેખાઈ છે.

વિવરણ—લગભગ સર્વાંશે ગદ્યમાં રચાયેલા આ આગમ ઉપર શ્રીચન્દ્રસૂરિની ટીકા છે.

(૧૨) ઉપાંગોનું પરિમાણ—આ પ્રમાણે ૧૨ ઉપાંગોનો પરિચય પૂર્ણ થાય છે એટલે એ બારેનું પરિમાણ હું અહીં નીચે મુજબ નોંધું છું:--

૧૬૦૦, ૨૧૦૦, ૪૭૦૦, ૭૭૮૭, ૨૨૬૬, ૪૪૫૪, ૨૨૦૦,
અને ૧૧૧૦૦.

આમ બાર ઉપાંગોનું એકંદર પરિમાણ ૨૬૨૩૭ શ્લોકનું છે.

૧ આ છેલ્લાં પાંચ ઉપાંગોનું બેશું પરિમાણ છે.

પ્રકરણ ૪ : મૂલસૂત્રો

(૧) આવસ્સય (આવશ્યક) —

વિભાગ—૧૩૦ શ્લોક જેવડો અને અંગબાહ્ય શ્રુતમાં પ્રધાન પદ લોગવતો આ આગમ છ અધ્યયનોમાં વિલક્ષ્ય છે. એનાં નામ નીચે મુજબ છે:—

(૧) સામાયિક, (૨) ચતુર્વિંશતિસ્તવ, (૩) વંદનક, (૪) પ્રતિક્રમણ, (૫) કાર્યોત્સર્ગ અને (૬) પ્રત્યાખ્યાન.

આ આગમમાં મૂળે એકંદર ૩૫ સૂત્રો હશે એવું અનુમાન કરાય છે.

વિષય—આ આગમમાં, અવશ્ય કરવા લાયક છ કાર્યોનું સ્વરૂપ આલોખાયું છે. પાપજનક પ્રવૃત્તિઓનો પરિહાર, જિનેશ્વરોનું ગુણોત્કીર્તન, સદ્ગુરુને ખાર આવર્તપૂર્વકનું વંદન ('દ્વાદશાવર્ત' વંદન), અતિચારોની આલોચના, અવિરતિ ઉપર જાતજાતના કાપ અને ધ્યાન એ બાબતો વિચારાઈ છે. તેમ કરતી વેળા સમણસુત્ત અને પક્ષિખયખામણુગ તેમજ શ્રાદ્ધપ્રતિક્રમણુને લગતાં મૌલિક સૂત્રોને અહીં સ્થાન અપાયું છે.

પ્રણેતા—આ આગમ અંગબાહ્ય છે. એ વિષે તેમજ એના કર્તા ચરમ જિનપતિ મહાવીરસ્વામીના સમકાલીન શ્રુતસ્થવિર છે એ બાબત વિષે પણ બે મત નથી, પરંતુ એ કર્તા શ્રુતસ્થવિર તે ગણુધરજ છે કે કેમ એ વિવાદાસ્પદ વિષય છે. આવસ્સયની ઉપલબ્ધ નિર્ચુક્રિતની રચના થઈ તે પૂર્વે આવસ્સયના કર્તા ગણુધર હોવાની માન્યતા શરૂ થઈ હશે એમ લાગે છે.

વિવરણ—મુખ્યતયા ગદ્યમાં રચાયેલા આ આગમ ઉપર ૧૬૨૩ ગાથામાં આશરે ૨૫૦૦ શ્લોક જેવડી વિસ્તૃત અને અનેક

રીતે માર્ગદર્શક નિર્ચુકિત ભદ્રબાહુસ્વામીએ રચી છે. એની ગા. ૬૦૦-૬૪૧ સુપ્રસિદ્ધ ગણધરવાદના બીજની ગરજ સારે છે.

આ નિર્ચુકિત ઉપર એ લાભ્ય છે : (૧) લગભગ ૧૮૩ પદોમાં રચાયેલું મૂલ-લાભ્ય અને (૨) લગભગ ૩૦૦ પદોમાં રચાયેલું લાભ્ય.

વિશેષમાં પ્રથમ અધ્યયન પૂરતી અને કર્તાએ જાતે 'વિસેસા-વસ્સયલાસ (વિશેષાવશ્યકલાભ્ય) તરીકે 'નિદેશેલી, મનનીય, આગમોના અનુરાગીને શોભે એવી તાર્કિક દષ્ટિથી વિભૂષિત અને મહામૂલ્યશાલી એવી કૃતિ જિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણે ૪૩૩૬ પદમાં ૫૦૦૦ શ્લોક જેવડી રચી છે.

આ આગમ ઉપર ૧૮૫૦૦ શ્લોકની ચૂર્ણિ છે, અને એના કર્તા નિસીહ અને નંદી ઉપર ચૂર્ણિ રચનારા જિનદાસગણિ હોવાનું કેટલાક વિદ્વાનો કહે છે.

જૈન શાસનના મહાસ્તંભરૂપ હરિભદ્રસૂરિએ આ આવસ્સય ઉપર ૮૪૦૦૦ શ્લોક જેવડી મહાકાય ટીકા રચી હતી તે તો હજી સુધી અપ્રાપ્ય છે, પરંતુ સદ્લાભ્યે એમણે ૨૨૦૦૦ શ્લોક પૂરતી જે 'શિષ્યહિતા' નામની ટીકા રચી હતી તે તો મળે છે, અને એ પ્રકાશિત પણ છે.

વિવિધ ઉપાંગોના વૃત્તિકાર મલયગિરિસૂરિએ પણ આ આગમ ઉપર ટીકા રચી છે, પરંતુ એ અપૂર્ણ મળે છે. તેમ છતાં એનો

૧ બૌદ્ધોના વિસુદ્ધિમગ્ગન સ્મરણ કરાવનારા આ આકર-ગ્રંથ ઉપર જિનભદ્રગણિએ જાતે સંસ્કૃતમાં સંક્ષિપ્ત વૃત્તિ રચવા માંડી હતી, પરંતુ ૧૮૬૩મી ગાથા સુધીની એ રચાતાં એમનો સ્વર્ગવાસ થયો અને અપૂર્ણ કાર્ય કોદાર્યવાદિગણિએ ક્યું. આ દ્વિકર્તૃક વૃત્તિ અઘાપિ અપ્રસિદ્ધ છે, બ્યારે શ્રેયાચાર્યની મોડામાં મોડી વિક્રમની નવમી શદીમાં રચાયેલી અને 'મલધારી' હેમચન્દ્રસૂરિની વિ. સં. ૧૧૭૫ની વૃત્તિ પ્રકાશિત થયેલી છે.

૨ જુઓ ૧૪૬૨મી ગાથાની સ્વોપસ વૃત્તિ.

૧૮૦૦૦ શ્લોક જેવડો ઉપલબ્ધ ભાગ મુદ્રિત કરાયો છે એ આનંદની વાત છે.

આ ઉપરાંત ખીજી પણ કેટલીક વૃત્તિઓ છે. એ બધીનું પરિ-
માણુ લગભગ એક લાખ શ્લોક જેટલું દર્શાવાય છે. વળી આવસ્સયના
કોઈ કોઈ વિભાગને અનુલક્ષીને પણ બહોળા પ્રમાણમાં વૃત્તિ વગેરે
સાહિત્ય યોગ્યું છે.

પઠનપાઠન—આ મૂલસૂત્ર તેમજ એના વિવરણાત્મક તમામ
સાહિત્યનો પઠનપાઠન તરીકે ઉપયોગ કરવાની હરકોઈ જૈનને
શ્રાવક-શ્રાવિકાને પણ પૂરેપૂરી છૂટ છે.

(૨) ઉત્તરજ્ઞયાણુ (ઉત્તરાધ્યયન)—

નામ—મુખ્યતયા પદમાં રચાયેલા અને આશરે ૨૦૦૦ શ્લોક
જેવડા આ આગમનાં 'ઉત્તરજ્ઞ' અને 'ઉત્તરાધ્યાય' એવાં અનુક્રમે
પ્રાકૃત અને સંસ્કૃત નામાંતર છે.

વિભાગ—આ આગમ ૩૬ અધ્યયનોમાં વિભક્ત છે. એમાં
૧૬૪૩ પદો છે.

વિષય—કોઈક ધર્મમાં શૌચને તો કોઈકમાં જ્ઞાનને તો
કોઈકમાં લક્ષિતને તો કોઈકમાં અનાસક્ત યોગને પ્રાધાન્ય અપાયું
છે, જ્યારે જૈન ધર્મમાં વિનયને મુખ્ય સ્થાન અપાયું છે. એ જોતાં
આ આગમનો પ્રારંભ વિનયના નિરૂપણથી કરાયો છે તે સર્વથા
ઉચિત છે. આ આગમમાં જાતજાતની વાની પિરસાઈ છે:—

૨૨ પરીષદો, ધર્મનાં મનુષ્યત્વાદિ ચાર અંગોની દુર્લભતા,
પ્રમાદના પ્રકારો, મરણના ભેદ, બહુશ્રુતતા, બ્રહ્મચર્યનાં દસ સ્થાનો,
સુલ્લેક સાધુનું સ્વરૂપ, પાપ-શ્રમણની રૂપરેખા, ઉત્તમ સાધુનાં
લક્ષણ, સાધુ બ્રાહ્મણુત્વ, આઠ પ્રવચનમાતા, દસ પ્રકારની સામાચારી,
મોક્ષમાર્ગનાં સાધનો, સંવેગાદિ ૭૩ દ્વાર, તપના પ્રકારો અને

ઉપપ્રકારો, ચરિત્રનું સંખ્યાના ક્રમે નિરૂપણ, કર્મ, લેશ્યા, અનગાર—
ધર્મ તેમજ જીવ અને અજીવના પ્રકારો.

આ આગમમાં અનેક સંવાદો રજૂ કરાયા છે. દા. ત. પુરોહિત.
અને એના બે પુત્રોનો સંવાદ, સાધ્વી રાજમતી અને સ્થનેમિનો,
ગૌતમગોત્રી ઇન્દ્રભૂતિનો અને કેશી ગણધરનો, જ્યઘોષ અને
વિજ્યઘોષનો તેમજ મૃગાપુત્ર અને એની માતાનો.

વિશેષમાં આ આગમમાં નિમ્નલિખિત વ્યક્તિઓનાં ચરિત્ર
પણ આલેખાયાં છે:—

કપિલ, પ્રત્યેકબુદ્ધ ૧નમિ, ચંડાળ મુનિ હરિકેશભલ, ચિત્ર
અને સંભૂત, સંજય, અનાથ મુનિ અને સમુદ્રપાલ.

આ આગમમાં ધાર્મિક ઉપદેશ સચોટ બનાવવા જાતજાતનાં
ઉદાહરણો અપાયાં છે:—

ઘેટું, કાકણી, કેરી, રવેપાર, સમુદ્ર, પાંદડાં અને ગળિયો બળદ-
વળી કેટલાક કોયડાઓને પણ સ્થાન અપાયું છે.

સંકલના અને કર્તૃત્વ—ઐહોના સુત્તનિપાતનું સ્મરણ
કરાવનારો આ આગમ કોઈ એક જ કર્તાની રચના નથી. એનાં
કેટલાંક અધ્યયનો અંગમાંથી ઉદ્ભવેલાં છે, કેટલાંક બિનભાષિત
છે, અને કેટલાંક પ્રત્યેકબુદ્ધના સંવાદરૂપ છે. સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કહું
તો ‘પરીષદ’ અધ્યયન દષ્ટિવાદમાંથી ઉદ્ભવ્યું છે, ‘દુમપત્રક’
અધ્યયનના કર્તા મહાવીરસ્વામી છે, અને કાપિલીય અધ્યયનના
કર્તા પ્રત્યેકબુદ્ધ છે. ‘કેશિગૌતમ’ એ કેશી અને ગૌતમ નામના

૧ એમનું ચરિત્ર આપણા દેશના જનક વિદેહીનું અને માર્કસ ઓરેલિયસનું
સ્મરણ કરાવે છે.

૨ ત્રણ વેપારીની વાત બાઈબલની કથાનું સ્મરણ કરાવે છે.

એ મહાનુભાવોના સંવાદરૂપ છે.

વિવરણ—આ આગમ ઉપર લગભગ ૬૦૦ ગાથાની નિર્યુક્તિ છે. વળી એના ઉપર લાખ્ય છે. એની કેટલીક ગાથાઓ નિર્યુક્તિમાં ભળી ગઈ છે. આ આગમ ઉપર ૫૮૫૦ પ્રલોક જેવડી ચૂર્ણ છે, અને એના કર્તા 'વાણિજ્ય' કુલના 'કોટિક' ગણના અને 'વજ્ર' શાખાના મહત્તર ગોપાલિકના શિષ્ય (? જિનદાસગણિ) છે. વળી 'વાદિવેતાલ' શાંતિસૂરિની ૧૬૦૦૦ પ્રલોકની ટીકા છે. એ ટીકામાં કથાઓ પાઠ્યમાં અપાયેલી હોવાથી એને 'પાઠ્ય-ટીકા' કહે છે. આ ઉપરાંત ખીજી પણ કેટલીક ટીકાઓ રચાઈ છે. તેમાં નેમિચન્દ્રસૂરિએ વિ. સં. ૧૧૨૬માં ૧૪૦૦૦ પ્રલોક જેવડી રચેલી ટીકા નોંધપાત્ર છે.

મૂલ્યાંકન—આ આગમ ધાર્મિક કાવ્ય તરીકે આગમોમાં મહત્ત્વનું સ્થાન ભોગવે છે. વૈદિક હિંદુઓની ભગવદ્ગીતા સાથે અને ઐશ્વર્યના ધર્મપદની સાથે સમકક્ષામાં માનભેર ભિલું રહી શકે તેવું આ મૂલસૂત્ર છે એમ કેટલાક આધુનિક વિદ્વાનોનું કહેવું છે.

આ આગમ અતિપ્રાચીન અને વિલક્ષણ રૂપોનાં ભંડારરૂપ છે. એથી એ અર્ધમાગધી ભાષાના વ્યાકરણનાં પ્રણયન અને અભ્યાસના સબળ સાધનની ગરજ સારે તેમ છે. વળી એ પ્રાચીન છંદો અને અલંકારોની ગવેષણા માટે પણ ઉપયોગી છે.

પઠનનો ક્રમ—અસલીના જમાનામાં આચારનો અભ્યાસ કર્યા બાદ આ આગમનો અભ્યાસ કરાતો હતો, પરંતુ દસવેચાલિય રચાતાં આચારને બદલે દસવેચાલિયનો અભ્યાસ કર્યા પછી આ આગમનો અભ્યાસ કરવાની પ્રણાલિકા શરૂ થઈ અને આજે એ ચાલુ છે.

અનુશ્રુતિ—એમ કહેવાય છે કે મહાવીરસ્વામીએ એમના નિર્વાણસમયે જે એકધારી સોળ પ્રહરની દેશના આપી તે વેળા એમણે આ આગમનાં ૩૬ અધ્યયનો કહી સંભળાવ્યાં હતાં. આ હિસાબે આ આગમની રચના મોડામાં મોડી ઈ. સ. પૂર્વે ૫૨૭માં થયેલી ગણાય.

આજકાલ શ્રમણવર્ગનો મોટો ભાગ અશ્વિન માસની કૃષ્ણ ચતુર્દશીએ તેમજ દ્વીપોત્સવીને દિવસે આ ૩૬ અધ્યયનો વાંચી જાય છે, તે ઉપર્યુક્ત અનુશ્રુતિને આભારી હોય એમ લાગે છે.

(૩) દસવેયાલિય (દસવૈકાલિક) —

વિભાગ—‘દસકાલિય’ એવા નામાંતરવાળા અને ૮૩૫ શ્લોક જેવડા આ આગમમાં દસ અધ્યયનો છે. તેમાં પાંચમા અને નવમાને અનુક્રમે બે અને ચાર ઉદ્દેશક છે; બાકીનાં માટે આવા વિભાગ નથી અંતમાં બે ચૂલા છે.

શૈલી—આ સમગ્ર કૃતિ સર્વાંશે ગદ્યમાં કે સર્વાંશે પદ્યમાં નથી.

વિષય—આ આગમ ‘ચરણકરણ’ અનુયોગનો અને સાધુ જીવનનો સંક્ષેપમાં પરંતુ સચોટ અને સુગમ બોધ કરાવે છે. એમાં વિવિધ વિષયોને સ્થાન અપાયું છે. જેમકે માધુકરી વૃત્તિ, સાધુને નહિ આચરવા જેવી ત્રેપન બાબતો, છ જીવનિકાય અને પાંચ મહાવ્રતોનું સ્વરૂપ, આત્મોત્તરનાં સોપાન, વચનની વિશુદ્ધિ, ભિક્ષાચર્યાના નિયમો, શ્રમણના ઉત્તમ ગુણો, ગુરુ સાથેનું વર્તન વિનય-સમાધિ વગેરે ચાર જાતની સમાધિ અને આદર્શ શ્રમણતા પ્રથમ ચૂલામાં સાધુ સંયમમાં સ્થિર રહે એવી સમજણ અપાઈ છે અને બીજામાં સંસાર-પ્રવાહને વશ નહિ થવાનો ઉપદેશ અપાયો છે.

નિર્ચૂહણ—‘આત્મપ્રવાહ’ નામના સાતમા પૂર્વમાંથી ચોથું અધ્યયન, ‘કર્મપ્રવાહ’ નામના આઠમા પૂર્વમાંથી પાંચમું અને ‘સત્યપ્રવાહ’ નામના છઠ્ઠા પૂર્વમાંથી સાતમું અધ્યયન નિર્ચૂહિત કરાયાં છે, જ્યારે ‘બ્રહ્માખ્યાન-પ્રવાહ’ નામના નવમા પૂર્વના ત્રીજા વત્થુ (વસ્તુ)માંથી બાકીનાં અધ્યયનો માટે તેમ કરાયું છે. મતાંતર પ્રમાણે બાર અંગરૂપ ગણિષ્ટકમાંથી આ આગમનું નિર્ચૂહણ કરાયું છે.

સંતુલન—ધમ્મપદ્ધનું અંશતઃ સ્મરણ કરાવનારું આ મૂલસૂત્ર કેટલીક ખાખતમાં આચાર અને ઉત્તરજ્ઞયણ જેવા જૈન આગમો સાથે તેમજ સંયુક્તનિકાય અને વિસવંતજ્ઞતક નામના બૌદ્ધ ગ્રંથો સાથે મળતું આવે છે.

સંકલનાકાર—આ આગમની સંકલના વિપ્રવચ્ચ શબ્દ્યંભવસૂરિએ કરી છે. એઓ ઈ. સ. પૂર્વે ૪૦૭ની આસપાસમાં જૈન સંઘના નાયક બન્યા હતા. એઓ ચરમ કેવલજ્ઞાની જ'બૂસ્વામીના શિષ્ય પ્રભવસ્વામીના શિષ્ય થાય છે. આ શ્રુતકેવલી મુનીશ્વરે પોતાના બાલદ્વીક્ષિત પુત્ર મનકને માટે આ આગમની વીરસંવત્ ૭૨ અર્થાત્ ઈ. સ. પૂર્વે ૪૫૫માં વિકાલે-સમીસાંજના સમયે યોજના કરી હતી.

વિવરણ—પ્રાચીન છ'દોના અભ્યાસ માટે ઉપયોગી એવા આ દસવેયાલિય તેમજ એની બંને ચૂલા ઉપર ૩૭૧ ગાથાની લગભગ ૫૦૦ શ્લોક જેવડી નિર્યુક્તિ છે, અને લગભગ ૬૩ ગાથાનું ભાષ્ય છે. આ બંનેને અનુલક્ષીને હરિભદ્રસૂરિએ ૭૦૦૦ શ્લોકની વૃત્તિ રચી છે.

દસવેયાલિય ઉપર કોઈકની-પ્રસિદ્ધિ પ્રમાણે જિનદાસગણિ મહત્તરની આશરે ૭૦૦૦ જેવડી ચૂર્ણિ છપાયેલી છે. એ ઉપરાંત આના કરતાં પ્રાચીન જણાતી મુનિવર અગસ્ત્યસિંહુની એક અમુદ્રિત ચૂર્ણિ છે, અને એ ચૂર્ણિમાં આ આગમ ઉપરની કોઈકની વૃત્તિનો ઉલ્લેખ છે.

(૪) ઓહનિજ્ઞુત્તિ (ઓઘનિર્યુક્તિ)

પ્રશાખા—'ચરણકરણ' અનુયોગના નિરૂપણરૂપ આ આગમ એ ૮૧૧ પદોની ૧૩૫૫ શ્લોક જેવડી સળંગ રચના છે. એને આવસ્સય-નિજ્ઞુત્તિની ૬૬૫મી ગાથાની પ્રશાખા ગણવામાં આવે છે.

વિષય—‘ઓહ’નો અર્થ ‘સંક્ષેપ’ થાય છે. આ કૃતિમાં જૈન દીક્ષા લીધા બાદ સંયમી જીવન જીવવા ઈચ્છનારે ઓહવા-ચાલવામાં, આહાર મેળવવામાં તેમજ વિહાર કરવામાં શી શી સાવચેતી રાખવી તે ટૂંકમાં પરંતુ સચોટ રીતે દર્શાવાયું છે. વિસ્તારથી કહું તો આ કૃતિમાં ચરણ-સપ્તતિ, કરણ-સપ્તતિ, પ્રતિલેખન-દ્વાર, પિંડ-દ્વાર, ઉપધિનું નિરૂપણ, અનાયતનનું વર્જન, પ્રતિસેવના-દ્વાર, આલોચના-દ્વાર અને વિશુદ્ધિ-દ્વાર એમ વિવિધ બાબતો અપાઈ છે. વળી કેટલાંક શુભ શુકનો વિષે પણ અહીં ઉલ્લેખ છે.

કર્તા—આ આગમના કર્તા શ્રુતકેવલી ભદ્રબાહુસ્વામી છે.

નિરૂહણ—‘પ્રત્યાખ્યાનપ્રવાહ’ નામના નવમા પૂર્વમાંથી આ આગમનું નિરૂહણ કરાયું છે. એ હિસાબે આ મૌલિક કૃતિ નથી, પરંતુ વિશિષ્ટ પ્રકારની સંકલના છે.

વિવરણ—આ આગમ ઉપર ૩૨૨ ગાથાનું ભાષ્ય છે. અને એના ઉપર નાયાધમ્મકહાના સંશોધક દ્રોણસૂરિની ૭૫૦૦ શ્લોક જેવડી વૃત્તિ છે.

(૫) પિંડનિજ્જન્તિ (પણ્ડનિર્યુક્તિ)—

પ્રશાખા—દસવેયાલિયના ‘પિંડેસણા’ (પિંડેષણા) નામના પાંચમા અધ્યયન ઉપર નિર્યુક્તિ રચતાં એ ઘણી મોટી થઈ જવાથી આ આગમની પૃથક્ રચના કરાઈ છે. આ હિસાબે આ આગમ દસવેયાલિયની નિર્યુક્તિની પ્રશાખા છે. એમાં ૬૭૧ ગાથાઓ છે. એનું પરિમાણ ૮૩૫ શ્લોક જેવડું છે.

વિષય—‘પિંડ’નો અર્થ ‘આહાર’ થાય છે. સાધુ-સાધ્વીને પણ ધર્મક્રિયા કરવા માટે શરીરની તો જરૂર રહે જ છે. એટલે એના ટકાવ માટે તેમને આહાર કરવો પડે એ સ્વાભાવિક છે. આ આહાર ઈર દોષોથી રહિત હોય તો તે સંયમીઓને કામ લાગે. આથી આ આગમમાં એ દોષોનું નિરૂપણ છે.

કર્તા—આ આગમ શ્રતકેવલી ભદ્રબાહુસ્વામીની રચના છે.
 સંતુલન—દ્વિગંબરોના મૂલાચારના છઠ્ઠા પરિચ્છેદમાંથી પહેલી
 ૬૨ ગાથામાંથી ઘણીખરી આ પિંડનિજ્જુત્તિ સાથે મળતી આવે છે.

વિવરણ—આ આગમ ઉપર ૪૬ ગાથાનું લાખ્ય છે. વળી
 જૈન જ્યોતિર્ધર હરિભદ્રસૂરિની ‘સ્થાપના-દોષ’ પર્યંત રચાયેલી
 વૃત્તિ પણ છે, જે કે એ મળતી હોય તો પણ અમુદ્રિત છે.
 વ્યાખ્યાવિશારદ મલયગિરિસૂરિની ૭૦૦૦ શ્લોક જેવડી વૃત્તિ તો
 સંપૂર્ણ મળે છે, અને એ છપાવાઈ પણ છે.

પરિમાણ—પહેલાં ચાર મૂલસૂત્રોનું એકંદર પરિમાણ ૧૩૦+
 ૨૦૦૦+૮૩૫+૧૩૫૫=૪૩૨૦ શ્લોક જેવડું છે. ચોથા મૂલસૂત્ર
 તરીકે પિંડનિજ્જુત્તિ ગણતાં ૧૩૦+૨૦૦૦+૮૩૫+૮૩૫=૩૮૦૦
 શ્લોક જેટલું એ પરિમાણ થાય છે.

પ્રકરણ ૫ : છ છેદસૂત્રો

(૧) નિસીહ (નિશીથ) —

નામ—૮૨૧ શ્લોક જેવડા અને આચારની પાંચમી ચૂલા તરીકે નિર્દેશાતા આ ગદ્યાત્મક આગમનું ખીજું નામ 'આચાર પ્રકલ્પ' છે.

વિભાગ—આ આગમ વીસ ઉદ્દેશકમાં વિભક્ત છે.

વિષય—આ આગમમાં જ્ઞાનાચાર ઇત્યાદિ પાંચ આચારો પાલન કરતી વેળા જે દોષો લાગી જાય તેનાં પ્રાયશ્ચિત્તનો નિર્દેશ કરાયો છે.

નિર્ચૂહણ—પંચકપ્પલાસ પ્રમાણે નવમા પૂર્વમાંથી આ આગમનું તેમજ દસા, કપ્પ અને વવહારનું પણ શ્રુતકેવલ ભદ્રબાહુસ્વામીએ નિર્ચૂહણ કર્યું છે.

કર્તા—કેટલાકને મતે આના કર્તા ગણધર છે.

સંતુલન—નિસીહના છેલ્લા ઉદ્દેશકોમાં વવહારના મોટા ભાગને સ્થાન અપાયું છે. વળી નિસીહનાં કેટલાંયે સૂત્રો આચારની પહેલી બે ચૂલા સાથે સામ્ય ધરાવે છે.

વિવરણ—આ આગમ ઉપરની નિર્ચુક્તિની ગાથામાં લાખ્યની કેટલીક ગાથાઓ લખી ગઈ છે. આ આગમ ઉપર બે લાખ્ય છે એનાં પરિમાણ અનુક્રમે ૧૨૦૦૦ અને ૭૫૦૦ શ્લોકો હોવાનું કહેવાય છે. લઘુ લાખ્યમાં ૬૬૬૪ ગાથા છે. એના કર્તા સંઘદાસ ગણિ હોવાનું કેટલાક કહે છે. આ આગમ ઉપર ૨૮૦૦૦ શ્લોકો જેવડી અને 'વિસેસ-નિસીહ-ચુણિણ' એ નામે ઓળખાવાતી ચૂણિ જિનદાસગણિ મહત્તરે રચી છે. આ નામ વિચારતાં એમ લાગે છે કે આ પૂર્વે ખીજી કોઈ ચૂણિ રચાઈ હશે.

આ આગમના વીસમા ઉદ્દેશક ઉપર શીલલદ્રસૂરિના શિષ્ય શ્રીચન્દ્ર વિ. સં. ૧૧૭૪માં ૧૧૦૦ પ્રલોક જેવડી વૃત્તિ રચી છે.

(૨) દસા (દશા) —

નામ—૨૧૦૬ પ્રલોક જેવડા અને મુખ્યતયા ગદ્યાત્મક એવા આ આગમના ‘દસા’ નામ સાથે સુવદ્ધખંધ’ જોડીને પણ એનો વ્યવહાર કરાય છે. વળી એનું ‘આચારદસા’ એવું પણ ખીજું નામ છે. કેટલીક વાર આ આગમને ‘દસામુય’ પણ કહે છે.

વિભાગ—આ આગમ દસ વિભાગમાં વિલક્ત છે. તેમાં આઠમા અને દસમાનો ‘અધ્યયન’ તરીકે અને બાકીનાનો ‘દશા’ તરીકે ઉલ્લેખ જોવાય છે.

વિષય—અસમાધિનાં ૨૦ સ્થાનો, ૨૧ સખલદોષ, ગુરુની ૩૩ આશાતના, આચાર્યની ૮ સંપદા, ચિત્તની સમાધિનાં ૧૦ સ્થાનો, ઉપાસકોની ૧૧ અને સાધુઓની ૧૨ પ્રતિમાઓ, મહાવીર-સ્વામીનું ચરિત્ર, મોહનીય કર્મનાં ૩૦ સ્થાન, અને ૯ નિદાન એમ વિવધ બાબતો આ આગમમાં આલેખાઈ છે. આ આગમનું આઠમું અધ્યયન તે પદ્મજેસવણાકપ્પ છે કે જેને સામાન્ય જનતા ‘કલ્પસૂત્ર’ તેમજ ‘બારસાસૂત્ર’ પણ કહે છે.

કર્તા—આ આગમના તેમજ કપ્પ અને વવહારના કર્તા શ્રુતકેવલી ભદ્રબાહુસ્વામી છે.

વિવરણ—આ આગમ ઉપર શ્રુતકેવલી ભદ્રબાહુસ્વામીએ ૧૪૦ પ્રલોક જેવડી રચેલી નિર્યુક્તિ છે. એ ઉપલબ્ધ સ્વોપસ વિવરણોમાં આઘ સ્થાન લોગવે છે. આ નિર્યુક્તિમાં કોઈ કોઈ ક્ષેપક ગાથા છે.

ઉપર્યુક્ત નિર્યુક્તિને ઉદ્દેશીને ૨૧૬૧ પ્રલોક જેવડી કોઈકની ચૂર્ણિ છે. વળી બ્રહ્મમુનિએ વિ. સં. ૧૬૦૦ની આસપાસમાં જન-હિતા નામની વૃત્તિ રચી છે, અને એનું પરિમાણ ૫૧૫૦ પ્રલોકનું છે.

(૩) કૃપ્પ (કલ્પ) —

નામ—૪૦૦ થી ૪૭૩ રજોક જેવડા આ આગમનાં વિવિધ નામો છે. દા. ત. કલ્પાધ્યયન, ખૃહ્તકલ્પ, ખૃહ્તસાધુકલ્પ અને વેદકલ્પસૂત્ર.

વિભાગ—આ આગમમાં છ ઉદ્દેશક છે.

વિષય—સાધુસાધ્વીના આચાર અને એના નિયમો માટેનો આ મુખ્ય ગ્રંથ છે. એમાં સંયમને શું સાધક છે એ દર્શાવી એ સંયમને કલ્પે અર્થાત્ ખપે એમ કહ્યું છે. એવી રીતે સંયમને શું આધક છે એ બતાવી એ ન કલ્પે એમ કહ્યું છે. આ બંને જ્ઞાતના વિચારો સ્થાન, વસ્ત્ર, પાત્ર ઇત્યાદિને અંગે કરાયા છે. વિશેષમાં કયા અકાર્ય માટે દસ પ્રાયશ્ચિત્તો પૈકી કયું આપવું એ બાબત અહીં વિચારાઈ છે. આમ આ આગમ દંડવિધાનના નિરૂપણરૂપ છે. વળી કલ્પના છ પ્રકારો વિષે પણ અહીં નિર્દેશ છે.

પ્રણેતા—‘પ્રત્યાખ્યાન’ પૂર્વમાં મૂલ્ય ગુણો અને ઉત્તર ગુણોને અંગે પ્રાયશ્ચિત્તોનો અધિકાર હતો. આ પૂર્વનો અભ્યાસ રહ્યો નહિ ત્યારે પ્રાયશ્ચિત્તોનો ઉચ્છેદ થતો અટકાવવા આની તેમજ વવહારની રચના શ્રુતકેવલી ભદ્રબાહુસ્વામીએ કરી. આમ આ બંને આગમના પ્રણેતા ભદ્રબાહુસ્વામી છે.

વિવરણ—આ આગમ ઉપર ‘નિર્યુક્તિ રચાઈ છે. એમાં

૧ કેટલાક પંચકૃપ્પને કૃપ્પની નિર્યુક્તિનું એક અંગ ગણે છે તેો કેટલાક એને કૃપ્પના ભાસનું અંગ ગણે છે. એ ગમે તે હો એ વિ. સં. ૧૬૧૨ સુધી ઉપલબ્ધ હતું. ખંભાતના કોઈ યતિના પ્રાચીન ભંડારમાં એની દસ પાનાની હાથપોથી હોવાનું કહેવાય છે. જો એ મળતી હોય તેો તેમ, નહિ તેો આ પંચકૃપ્પ ઉપર એ ભાષ્ય (એક સંઘદાસગણિ, ક્ષમાશ્રમણનું) અને કોષ્ઠકની ચૂલ્કિ મળે છે એ ઉપરથી પંચકૃપ્પ ઊભું થઈ શકે તેમ હોય તે. તે માટે પ્રયાસ થવો ધટે.

લઘુ ભાષ્યની ગાથાઓ લખી ગઈ છે. આને વિશિષ્ટ સાધનોની પ્રચરતા છે તો એ જુદી તારવવાનો પ્રયાસ થવો ઘટે.

આ આગમ ઉપર બે ભાષ્ય છે : લઘુ અને બૃહત્. લઘુ ભાષ્યના કર્તા સંઘદાસગણિ ક્ષમાશ્રમણ છે અને એમાં ૭૬૦૦ શ્લોક જેવડી ૬૪૯૦ ગાથા છે. ૧૨૦૦૦ શ્લોક જેવડું બૃહદ્-ભાષ્ય છે, અને એ આ આગમ ઉપરના લઘુ ભાષ્ય અને એને અંગેની બે ચૂર્ણિ પછી રચાયું છે.

આ આગમ ઉપર જે બે ચૂર્ણિ છે. તેમની એકને 'વિશેષચૂર્ણિ' કહે છે, અને એ ૧૧૦૦૦ શ્લોક જેવડી છે. બીજી ચૂર્ણિનું પરિમાણ ૧૬૦૦૦ શ્લોકનું છે.

આ આગમ અને નિર્યુક્તિને અનુલક્ષીને મલયગિરિસૂરિએ વૃત્તિ રચવા માંડી હતી, પરંતુ એ પીઠિકા પૂરતી પણ પૂરી રચાઈ નહિ. આમ એ ૪૬૦૦ શ્લોક જેટલું કાર્ય, અપૂર્ણ રહેતાં ક્ષેમ-કીર્તિસૂરિએ એ કાર્ય વિ. સં. ૧૩૩૨માં પૂર્ણ કર્યું, અને પોતાની આ વૃત્તિનું નામ 'સુખાવબોધ ટીકા' રાખ્યું. આ સમગ્ર વૃત્તિનું પરિમાણ ૪૨૬૦૦ શ્લોકનું છે.

(૪) વવહાર (વ્યવહાર) —

વિભાગ—૩૭૩ શ્લોક જેવડા આ આગમમાં દસ ઉદ્દેશક છે.

વિષય—કૃષ્ણમાં શિક્ષાના પ્રસંગો દર્શાવાયા છે તો આ આગમમાં એ શિક્ષાઓનો કેવી રીતે અમલ કરવો તે બતાવાયું છે. તેમ કરતી વેળા નીચેની બાબતો ઉપર પ્રકાશ પડાયો છે :—

ગણનાયક બનનારના ગુણો^૧, આચાર્ય વગેરે સાત પદવી માટેની યોગ્યતા, પ્રવર્તિનીનું વર્તન, સાધ્વીઓને અંગેના નિયમો, બે જાતની

૧ આ બાબત ઠાણ (સ્થાન ૬, ઉ. ૩, સૂત્ર ૪૭૫)માં વિચારાઈ છે.

પ્રતિમા (અભિગ્રહ), ૧આગમાદિ પાંચ પ્રકારના વ્યવહાર, પુરુષ, આચાર્ય અને શિષ્યના ચાર ચાર પ્રકારો, સ્થવિર અને શિષ્યની ત્રણ ત્રણ ભૂમિકાઓ, આગમોના પઠન માટેનો દીક્ષા-પર્યાય તેમજ વૈયાવૃત્ત્યના દસ પ્રકાર.

કર્તા—આ આગમના કર્તા શ્રુતકેવલી ભદ્રબાહુસ્વામી છે.

વિવરણ—આ આગમ ઉપર ૬૪૦૦ શ્લોક જેવડું લાખ્ય છે, અને ૧૨૦૦૦ શ્લોક જેવડી ચૂર્ણિ છે. વિશેષમાં આ આગમ ઉપર મલયગિરિસૂરિની ૩૪૦૦૦ શ્લોક જેવડી વૃત્તિ છે.

(૫) જીયકૃપ્પ (જીતકલ્પ —

વિષય—જીત એટલે ‘આચાર’. આ ૧૦૩ ગાથાની અને આશરે ૨૦૦ શ્લોક જેવડી લઘુ કૃતિમાં આલોચનાદિ દસ પ્રકારના પ્રાયશ્ચિત્તનું મધ્યમસરનું વિવરણ છે.

કર્તા—આ કૃતિના કર્તા જિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણ છે. એઓ હરિભદ્રસૂરિ કરતાં પહેલાં થયા છે.

વિવરણ—આ કૃતિ ઉપર કર્તાનું પોતાનું રચેલું અર્થાત્ સ્વોપજ્ઞ લાખ્ય છે, અને એમાં છેદશાસ્ત્રનાં સમસ્ત રહસ્યો ઉપર પ્રકાશ પાડનારી ૨૬૦૬ ગાથા છે. આ ગાથાઓ પૈકી કેટલીક કૃપ્પ, વવહાર અને પંચકૃપ્પ એ ત્રણના લાખ્યની તેમજ પિંડનિજ્ઞુત્તિની ગાથાઓ સાથે સરખાવી શકાય તેમ છે. આ લાખ્ય વિસેસાવસ્સય-ભાસ પછી રચાયું છે.

૧ જુઓ પૃ. ૯.

૨ જે વ્યવહારને આગમ, શ્રુત, આજ્ઞા અને ધારણા પૈકી એકેનો આધાર ન હોય પરંતુ પરંપરા ઉપર જે નિર્ભર હોય તેને ‘જીત-વ્યવહાર’ કહે છે.

આ છયકખ ઉપર સિદ્ધસેનસૂરિની ૧૦૦૦ શ્લોકની ચૂર્ણિ
 ૭. એ પૂર્વે એક બીજી પણ ચૂર્ણિ રચાઈ હતી. આજે એ મળે છે
 ખરી? સિદ્ધસેનીય ચૂર્ણિ ઉપર શ્રીચન્દ્રસૂરિએ વિ. સં. ૧૨૨૭માં
 ૧૧૨૦ શ્લોક જેવડી 'વિષમપદવ્યાખ્યા' રચી છે.

(૬) મહાનિસીહ (મહાનિશીથ)

વિલાગ—૪૫૪૮ શ્લોક જેવડા આ આગમના પ્રારંભમાં એના
 પણ વિલાગોનું સૂચન છે. પણ એ પ્રમાણે એ વિલાગો પડાયા છે
 ખરા? ખાકી આના આઠ વિલાગો તો જોવાય છે. તેમાંના પહેલા
 અને 'અધ્યયન' અને ખાકીના બેને 'ચલા' કહે છે. કેટલાક ચલાનો
 પણ 'અધ્યયન' તરીકે નિર્દેશ કરે છે. પહેલા અધ્યયન સિવાયનાં
 ખાકીના સાત વિલાગો માટે ઓછાવત્તા ઉદ્દેશક છે. જેમકે ૯, ૧૬,
 ૧૬, ૧૨, ૪, ૬ અને ૨૦. એકંદરે ૮૩ ઉદ્દેશકો છે.

વિષય—પાપની નિંદા અને આલોચના એ આગમનો મુખ્ય
 સૂર છે. આ આગમમાં નિમ્નલિખિત બાબતોને સ્થાન અપાયું છે :

૧૮ પાપસ્થાનક, શ્રુતદેવતા વગેરેના મંત્રાક્ષર, કુશીલ સાધુ-
 ઓનું સ્વરૂપ, દ્રવ્ય-સ્તવ અને ભાવ-સ્તવની સમજણ, ઉપધાન,
 તીર્થકરનો વિસ્તૃત પરિચય, દ્રવ્ય-પૂજા અને ભાવ-પૂજાનો ભેદ,
 વજ્રસ્વામીએ પંચમંગલમહાસુચકખંધ (નમસ્કારમંત્ર)ની કરેલી
 સ્થાપના, અંગોલિક, ગુરુ અને શિષ્યનો સંબંધ, ગુરુકુલવાસનું
 મહત્ત્વ, ગચ્છનું સ્વરૂપ, પ્રાયશ્ચિત્તોના દસ પ્રકાર અને ચાર પ્રકારની
 આલોચના.

વિશેષમાં આ આગમમાં નીચે મુજબની વ્યક્તિઓનાં ચરિત્ર
 રજૂ કરાયાં છે :—

અંજનશ્રી, આષાઠ, 'કમલપ્રભસૂરિ, નંદિષેણ, નાગિલ અને

૧ એઓ પતિત ન થતાં, ચૈત્યવાસીઓએ 'સાવધાયાર્થ' તરીકે એમની
 ખોટી વગોવણી કરી હતી.

સુશીલ (શ્રાવકો), પુંડરીક અને કંડરીક, લદ્રાચાર્ય અને રજ્જુ (આર્યા), લક્ષ્મણા (સાધ્વી) અને સૂર્યશ્રી (સુસઠની પુત્રી).

કર્તા—આ આગમના કર્તા ગણધર હોવાનું કહેવાય છે.

ઉદ્ધરણ—આ આગમની હાથપોથી ખવાઈ જતાં એનો ઉદ્ધાર ઉરિલદ્રસૂરિએ કર્યો છે.

સંકલના-સમય—આ આગમ જે સ્વરૂપમાં આજે મળે છે તે સ્વરૂપે આની સંકલના આજથી ઇ. સ. ૮૦૦ની આસપાસમાં થયેલી ગણાય.

બહુમાન—આ આગમનું બહુમાન કરનારા તરીકે નિમ્ન-લિખિત મુનિવરોનો આ આગમમાં ઉલ્લેખ કરાયો છે :—

જિનદાસગણિ, દેવગુપ્ત, નેમિચન્દ્ર, યક્ષસેન, રવિગુપ્ત (યશોવર્ધન ક્ષમાશ્રમણના શિષ્ય), વૃદ્ધવાદી, સર્વર્ષિ (? સત્યશ્રી) અને સિદ્ધસેન દિવાકર.

વિવરણ—નિસીહ સાથે કેટલીક બાબતોમાં સમાનતા ધરાવનારા આ આગમ ઉપર કોઈકની ચૂર્ણિ છે.

પરિમાણ—છ છેદસૂત્રોનું એકંદર પરિમાણ ૮૨૧+૨૧૦૬+૪૭૩ +૩૭૩+૨૦૦+૪૫૪૮=૮૫૨૧ શ્લોકનું છે.

પ્રકરણ ૬ : પ્રકીર્ણકો

(૧) દેવિંદ્રથય (દેવેન્દ્રસ્તવ) —

વિષય—૩૦૭ ગાથામાં રચાયેલું આ પ્રકીર્ણક ઇન્દ્રો વિષે કેટલીક વિગતો પૂરી પાડે છે. જેમકે નામ, બળ, લવન, સ્થિતિ અને અવધિજ્ઞાન. વિશેષમાં આ પ્રકીર્ણકમાં નક્ષત્રોનો ચંદ્ર સાથેના યોગનો સમય, ઇષ્ટપ્રાણ્ભારાનું સ્વરૂપ તેમજ સિદ્ધોની અવગાહના અને એમનું સુખ એ બાબતો અહીં ચર્ચાઈ છે.

કર્તા—આ પ્રકીર્ણકની ૩૦૫મી અને ૩૦૬મી ગાથા વિચારતાં આના કર્તા ઋષિપાલ હોય એમ લાગે છે. એઓ ‘બ્રહ્મદ્વીપ’ શાખાના છે એમ કેટલાકનું કહેવું છે.^૨

વિવરણ—૩૭૫ શ્લોક જેવડી આ કૃતિ ઉપર પ્રાકૃત કે સંસ્કૃતમાં કોઈ વિવરણ છે ખરું ?

(૨) તંદુલવેચાલિય (તંદુલવૈચારિક) —

નામની યોજના—૧૦૦ વર્ષના આયુષ્યવાળો પુરુષ રોજ તંદુલ (ભાત) ખાય તો તેની જે સંખ્યા થાય એ વિચારના ઉપલક્ષણથી આ પ્રકીર્ણકનું નામ યોજવાનું કહેવાય છે.

વિષય—^૩ મુખ્યત્વે પદ્યમાં રચાયેલા અને ૫૦૦ શ્લોક જેવડા આ પ્રકીર્ણકમાં નિમ્નલિખિત બાબતો આલેખાઈ છે :—

જીવની ગર્ભાવસ્થા, જન્મ પછીની બાળ ઇત્યાદિ દસ દશા,

૧ ગા. ૧૪-૧૯માં બત્રીસ ઇન્દ્રોનો ઉલ્લેખ છે.

૨ જુઓ જિનરત્નકોશનો પ્રથમ વિભાગ (પૃ. ૧૮૦).

૩ આ પ્રકીર્ણકમાં ૧૩૯ પદ્યો છે. બાકીનો જે ભાગ ગદ્યમાં છે તે વીસ સત્રરૂપે રજૂ કરાયો છે.

૧ સંહનન અને ૨ સંસ્થાનના છ છ પ્રકારો, કાળના વિલાગો, નાડીઓની સંખ્યા, સ્ત્રીના ત્રાણુ પર્યાયો, મહિલા ઇત્યાદિની વ્યુત્પત્તિ, તંદુલની ચાર અબજ સાઠ કરોડ ને એંસી લાખની સંખ્યા, પુરુષાદિના કવલ (કોળિયા)ની સંખ્યા, શરીરની અપવિત્રતા તેમજ વનિતાનું વૈરાગ્યજનક વર્ણન.

વિવરણ—આ અજ્ઞાતકર્તૃક પ્રકીર્ણક ઉપર વિજયવિમલ ઉર્દેવાનર્ષિગણિની ૫૦૦ (?) શ્લોકની વિ. સં. ૧૬૪૦ની આસપાસમાં રચાયેલી વૃત્તિ છે.

(૩) ગણિવિજ્ઞ (ગણિવિદ્યા)—

વિષય—૮૨ પદોમાં રચાયેલા આ પ્રકીર્ણકમાં જ્યોતિષનો વિચાર કરાયો છે. તેમ કરતી વેળા નિમ્નલિખિત નવનાં બલાબલનો નિર્દેશ નવ દ્વાર દ્વારા કરાયો છે :—

- (૧) દિવસ (અહોરાત્ર), (૨) ૩ પ્રતિપદ ઇત્યાદિ તિથિ, (૩) નક્ષત્ર,
- (૪) બવ વગેરે ૪ કરણ, (૫) ૫ ગ્રહ—દિવસ (વાર), (૬) સુહૃત,
- (૭) શુકન, (૮) મેષાદિ ૬ લગ્ન અને (૯) નિમિત્ત.

૧ હાડકાંની રચના, શરીરનો બાંધો.

૨ શરીરનો આકાર, દેખાવ.

૩ જે તિથિમાં સૂર્યોદય આવતો હોય તે તિથિને 'ઉદયતિથિ' તેમજ 'ઉદયાત તિથિ' પણ કહે છે. એવી રીતે સૂર્ય આથમતી વેળા જે તિથિ હોય તેને 'અસ્તતિથિ' કહે છે. તિથિના અભિનિવેશને લઈને જૈન તેમજ અનેક અજૈન ધર્મોની દીવાલોમાં તડ મડી છે.

૪ ત્રીસ ઘડીનો કાળ.

૫ ચંદ્ર વગેરેને લગતો દિવસ.

૬ અહોરાત્રનો લગભગ આરમ્ભ ભાગ.

વિશેષમાં દિવસ કરતાં તિથિનું, તિથિ કરતાં નક્ષત્રનું એમ ઉત્તરોત્તર અધિક બળ છે એમ અહીં કહ્યું છે. આના ૬૩મા પદમાં 'હોરા' શબ્દ વપરાયો છે. એથી આ ગ્રીક અસરથી પ્રભાવિત હોવાનું મનાય છે. મુનિગણના નાયકને દીક્ષા, જિનમંદિર અને જિનપ્રતિમાની પ્રતિષ્ઠા, તપત્રીયા, ઉદ્ધાપન વગેરેને અંગે દિવસાદિના બલાબલનું જ્ઞાન આવશ્યક ગણાય છે.

વિવરણ—૧૦૫ શ્લોક જેવડા આ અજ્ઞાતકર્તૃક પ્રકીર્ણક ઉપર પ્રાકૃત કે સંસ્કૃતમાં કોઈ વિવરણ હોય એમ જણાતું નથી.

(૪) આઉરપચ્યક્ષ્માણુ (આતુરપ્રત્યાખ્યાન)—

વિષય—^૧ મુખ્યતયા પદોમાં સ્થાયેલા આ પ્રકીર્ણકમાં 'બાલ'મરણ, 'બાલ-પંડિત'મરણ અને 'પંડિત'મરણ એમ મરણના ત્રણ પ્રકારોનો તેમજ હિતશિક્ષાનો વિચાર કરાયો છે.

મરણસમાહિની પેઠે આ આઉરપચ્યક્ષ્માણુમાં તેમજ ભત્ત-પરિણા અને મહાપચ્યક્ષ્માણુમાં આરાધનાનો વિષય આલેખાયો છે.

કર્તા—આના કર્તા વીરભદ્ર છે.

સંતુલન—વિવાહપણ્યુત્તિ (શતક ૧૩, ઉ. ૭, સૂત્ર ૪૯૬)માં બાલ-મરણ અને પંડિત-મરણ વિષે વિસ્તૃત નિરૂપણ છે. મૂલા-ચારના દ્વિતીય પરિચ્છેદમાં આ પ્રકીર્ણકની ૫૪ ગાથા અને ત્રીજા પરિચ્છેદમાં પાંચ ગાથા જેવાય છે.

વિવરણ—એક સો શ્લોક જેવડી આ લઘુ કૃતિ ઉપર 'આંચલિક' ભુવનતુંગસૂરિની વિ. સં. ૧૩૫૦ની આસપાસમાં સ્થાયેલી

૧ શરૂઆતમાં દસ ગાથા છે. ત્યાર પછી કટકુંક લખાણ ગદ્યમાં છે અને ત્યાર બાદ ૬૧ ગાથા છે.

૪૨૦ શ્લોકની વૃત્તિ છે. વળી વિક્રમની પંદરમી સદીના 'ગુણરત્ન-સૂરિની' અવચૂરિ છે.

(૫) મહાપચ્ચક્ષાણુ (મહાપ્રત્યાખ્યાન) —

વિષય—આ ૧૪૨ પદોમાં સ્થાયેલી કૃતિમાં દુશ્ચરિત્રની નિંદા, માયાનો ત્યાગ, 'પંડિત' મરણની અભિલાષા અને પ્રશંસા, પૌદ્ગલિક આધારથી અતૃપ્તિ, પાંચ મહાવ્રતોનું પાલન અને આરાધના એમ વિવિધ બાબતોને સ્થાન અપાયું છે.

સંતુલન—૧૭૬ શ્લોક જેવડી આ અજ્ઞાતકર્તૃક પ્રકીર્ણકની એ ગાથા મૂલાચાર (પરિં ૨)માં અને ત્રણ ગાથા પરિં ૩ માં જોવાય છે.

વિવરણ—આ અજ્ઞાતકર્તૃક પ્રકીર્ણક ઉપર કોઈ વિવરણ રચાયું હોય એમ જણાતું નથી.

(૬) ગચ્છાચાર (ગચ્છાચાર) —

વિષય—૧૩૭ પદોમાં ગુંથાયેલા આ પ્રકીર્ણકનો મુખ્ય સૂર ગચ્છનું અર્થાત્ સાધુઓના સમુદાયનું નિરૂપણ છે. એમાં આચાર્ય, સાધુ અને સાધ્વીનું સ્વરૂપ વર્ણવાયું છે. વિશેષમાં ગચ્છમાં રહેવાનું કૃણ દર્શાવાયું છે.

ઉદ્ધાર—આ આગમનો ઉદ્ધાર મહાનિસીહ, કચ્પ અને વવહારમાંથી કરાયો છે. એ હિસાબે આ વીરસંવત્ ૧૭૦ પછીની કૃતિ ગણાય.

૧ એમણે અઉસરણ, ભત્તપરિણા અને સંચારગ ઉપર પણ અવચૂરિ રચી છે, અને આ ત્રણની અવચૂરિના પરિમાણમાં આઉરપચ્ચક્ષાણુની અવચૂરિનું પરિમાણ ઉમેરતાં એ ૮૦૦ શ્લોકનું થાય છે એમ જૈન ગ્રંથાવલી (પૃ. ૪૬)માં ઉલ્લેખ છે.

અનુલ્લેખ આ તેમજ આનાં પછીનાં ત્રાર પ્રકીર્ણકોનો નામોલ્લેખ નંદી તેમજ પકિખયસુતમાં નથી.

વિવરણ—૧૭૫ શ્લોક જેવડા આ અજ્ઞાતકર્તૃક પ્રકીર્ણક ઉપર આનંદવિમલસૂરિના સંતાનીય અને તંદુલવેચાલિયના વૃત્તિકાર વિજયવિમલે યાને વાનર (વાનર્ષિ) ગણિએ વિ. સં. ૧૬૩૪માં આશરે ૫૮૫૦ શ્લોક જેવડી વૃત્તિ રચી છે. આ આગમ ઉપર કોઈકની એક અવચૂરિ છે, અને એની એક હાથપોથી વિ. સં. ૧૬૪૬માં લખાયેલી છે.

(૭) ભક્તપરિણુણ (ભક્તપારજ્ઞા)—

વિષય—૧૭૨ પદોમાં રચાયેલી આ કૃતિમાં ચતુર્વિધ આહારના પ્રત્યાખ્યાન માટેની યોગ્ય તૈયારીઓનો નિર્દેશ કરાયો છે. એમ કરતી વેળા ‘અભ્યુદય’ મરણનું કૃણ, ભક્ત-પરિજ્ઞાના બે પ્રકાર, અનશન માટેની યોગ્યતા અને એને અંગે કરાવાતાં ‘સમાધિ-પાન’ અને વિરચન, શિષ્યોને અપાયેલી શિખામણો, પાંચ મહા-વ્રતોનાં સ્વરૂપ અને કૃણ તેમજ ‘પાદપોષગમન’ અનશન કર્યા બાદ ચાણકચની મુખંધુએ કરેલી દુર્દશા અને ચાણકચનું સમાધિ-મરણ એમ વિવિધ બાબતો ઉપસ્થિત કરાઈ છે.

કર્તા—આના કર્તા વીરભદ્ર છે (જુઓ. ગા. ૧૭૧).

વિવરણ—૨૧૫ શ્લોક જેવડા આ પ્રકીર્ણક ઉપર ગુણુરત્ન-સૂરિની અવચૂરિ છે (જુઓ. પૃ. ૫૨).

૧ ગા. ૪૧માં કહ્યું છે કે એલચી, તજ, નાગકેસર અને તમાલપત્રની સાથે સાકરવાળું દૂધ ઉકાળીને ઠાકું કરી પાવું તે ‘સમાધિ-પાન’ છે.

(૮) મરણુસમાહિ (મરણુસમાધિ)—

નામ—આ પ્રકીર્ણકને 'મરણુવલત્તિ (મરણુવલક્રિત), મરણુવહિ (મરણુવધિ), મરણુવિહિસંગહ (મરણુવધિસંગ્રહ) તેમજ મરણુસામાચારી (મરણુસામાચારી) પણ કહે છે.

વિષય—૬૬૩ પદ્યમાં રચાયેલી આ કૃતિ મૃત્યુસમયે વેદના અને ઉપસર્ગ થાય તો તેવે સમયે સમાધિ (સમભાવ) જાળવવા માટે ઉપયોગી થઈ પડે એવી વિચારધારાઓ રજૂ કરે છે. એમ કરતી વેળા નિમ્નલિખિત આજતો આલેખાઈ છે:—

આરાધનાના ત્રણ પ્રકાર, પાંચ સંકલિષ્ટ ભાવનાનો ત્યાગ, મરણુને અંગે આલોચનાદિ ચૌદ પ્રકારનો વિધિ, સૂરિના ગુણો, અનશનનું લક્ષણ, જ્ઞાનનો મહિમા, સંલેખનાવિધિ, પંડિત અને અભ્યુદય એમ બે જાતનાં મરણુ, મહાવ્રતોની રક્ષા, નિર્યામક, ક્ષામણા, સંસ્તારક, પ્રત્યાખ્યાન, અનિત્યાદિની બાર ભાવના તેમજ મુક્તિના સુખની અપૂર્વતા.

વિશેષમાં નિમ્નલિખિત વ્યક્તિઓનાં ચરિત્ર પણ આલેખાયું છે :—

ચિલાતિપુત્ર, જિનધર્મ (શેઠ), વન્ય અને શાલિભદ્ર તેમજ પાંચ પાંડવો.

રચના-સામગ્રી—૮૩૭ શ્લોક જેવડા અને એ રીતે અહીં અપાયેલાં દસે પ્રકીર્ણકોમાં સૌથી વિસ્તૃત એવા આ પ્રકીર્ણકની રચના નિમ્નલિખિત આઠ શ્રુતોના આધારે કરાઈ છે:—

૧ ગુઓ અંતિમ ગાથા.

(૧) આઉરપચ્ચક્રખાણુ, (૨) આરાહણુ (પદ્મણુગ), (૩) ભક્ત-પરિણુણા, (૪) મરણુવિભક્તિ, (૫) મરણુવિસોહિ, (૬) મરણુસમાહિ, (૭) મહાપચ્ચક્રખાણુ અને (૮) સંલેહણુસુચ.

આ ઉપરથી એ વાત ફલિત થાય છે કે આજે જે પ્રકીર્ણકોનો જુદા જુદા આગમમાં સમાવેશ કરાય છે તેમાં આ મરણુસમાહિ નામની કૃતિ તો એ પ્રાચીન કૃતિને આધારે અને એના નામથી યોજાઈ છે.

વિવરણુ—આ અજ્ઞાતકર્તૃક પ્રકીર્ણક ઉપર કોઈએ વિવરણુ રચ્યાનું જણાતું નથી.

(૯) સંસ્તારક (સંસ્તારક) —

વિષય—૧૨૩ પદોમાં ગુંધાચેલી અને ૧૫૫ શ્લોક જેવડી આ કૃતિમાં અંતકાળની આરાધનારૂપ સંસ્તારકનો મહિમા વર્ણવાયો છે. એમ કરતી વેળા એ સંસ્તારકની મંગળતા પ્રવેત કમળ, (પૂર્ણ) કળશ, સ્વસ્તિક, નંદાવર્ત અને ઉત્તમ પુષ્પની માળા કરતાં અધિક હોવાનો ઉલ્લેખ કરાયો છે. વળી કોનું સંસ્તારક વિશુદ્ધ ગણાય એ બાબત વિષે તેમજ વિધિપૂર્વક સંસ્તારક ઉપર આરૂઢ થયેલા ક્ષપકના સુખ અને ક્ષમાપનાની વિધિ વિષે અહીં વિચાર કરાયો છે. વિશેષમાં સંસ્તારક ઉપર આરૂઢ થઈ ‘પંડિત’ મરણુ પામનારી નિમ્નલિખિત વ્યક્તિઓના દષ્ટાંતો રજૂ કરાયાં છે :—

અમૃતઘોષ (રાજર્ષિ), અર્ણિકાપુત્ર, અવંતિ (સુકુમાલ), (આર્ય) કાર્તિક, ગજસુકુમાલ, (‘દંડિણી’ મરણુ સ્વીકારનાર) ચાણક્ય, ચિલાતીપુત્ર, દંડ (રાજર્ષિ), ધર્મસિંહ, લલિતઘટનામના ૩૨ પુરુષો, (ગોશાલકે તેજલેશ્યા મૂકી ભસ્મીભૂત કરેલા બે મુનિવરો) સર્વાનુભૂતિ અને સુનક્ષત્ર, સુકોશલ ઋષિ તેમજ રકંઢક મુનિવરના પાંચસો શિષ્યો.

વિવરણ—આ અજ્ઞાતકર્તૃક પ્રકીર્ણક ઉપર આઉરપચ્ચક્રખાણના વૃત્તિકાર ‘આંચલિક’ ભુવનતુંગસૂરિની અવચૂરિ છે. વળી ગુણુરત્ન-સૂરિની પણ એક અવચૂરિ છે. અને એનું પરિમાણ ૧૧૦ શ્લોકનું છે.

(૧૦) અઉસરણ (ચતુ:શરણ)—

નામ—૬૩ પદોમાં રચાયેલા આ પ્રકીર્ણકને ‘કુસલાણુખંધિ-અજ્ઞચણ (કુશલાનુંખંધ્યધ્યયન) પણ કહે છે.

વિષય—આ લઘુ કૃતિમાં વિવિધ ખાખતો વિચારાઈ છે. જેમકે સામાયિકાદિ છ આવશ્યકોનાં ફળ, ચૌદ સ્વપ્નોનાં નામ, અરિહંત (જૈન તીર્થંકર), સિદ્ધ, સાધુ અને સર્વજ્ઞ પ્રરૂપેલા ધર્મ એ ચાર શરણો, દુષ્કૃત્યની નિન્દા અને સત્કાર્યની અનુમોહના.

કર્તા—આ પ્રકીર્ણકના કર્તા વીરભદ્ર છે.

વિવરણ—૮૦ શ્લોક જેવડી આ કૃતિ ઉપર ગુણુરત્નસૂરિની અવચૂરિ છે (જુઓ પૃ. પર).

આમ અહીં જે દસ પ્રકીર્ણકોનો પરિચય અપાયો છે તે પૈકી છ તો સમાધિમરણ સાથે સંબંધ ધરાવે છે. અંતસમયે સમ-લાવ જાળવવો એ સહેલી વાત નથી. “જેનો અંત સુધર્યો તેનું ખધું સુધર્યું” એમ જે કહેવાય છે તે લોકોક્તિને કેમ અરિતાર્થ કરવી તે આ પ્રકીર્ણકમાં દર્શાવાયું છે.

પરિમાણ—આ પ્રમાણે પ્રકીર્ણકોનો અધિકાર પૂરો થાય છે એટલે એનું એકંદર પરિમાણ ૩૭૫+૫૦૦+૧૦૫+૧૦૦+૧૭૬+૧૭૫ +૨૧૫+૮૩૭+૧૫૫+૮૦=૨૭૧૮ શ્લોકનું છે એ વાત હું નોધું છું.

પ્રકરણ ૭ : બે ચૂલિકાસૂત્ર

(૧) નંદી—

નામ—આને કેટલાક ‘નંદિ’ પણ કહે છે. વિશેષમાં કોઈ કોઈ વિદ્વાન તો ‘નંદી’ એ ‘નાન્દી’નું પ્રાકૃત સમીકરણ હોવાની કલ્પના કરે છે.

વિષય—‘દ્રવ્ય’ અનુભોગના નિરૂપણરૂપ આ આગમમાં ૫૯ સૂત્રો છે અને ૯૦ પદો છે. શરૂઆતમાંનાં ૪૭ પદો જેટલો ભાગ સ્થવિરાવલીરૂપ છે. પ્રારંભમાં મહાવીરસ્વામીની સ્તુતિ છે. ત્યાર બાદ નગર, ચક્ર, સ્થ ઇત્યાદિ રૂપક દ્વારા સંઘની મનોરમ સ્તુતિ કરાઈ છે. આ આગમનો મુખ્ય વિષય મતિ, શ્રુત, અવધિ, મનઃપર્થવ અને કેવલ એ પાંચ જ્ઞાનરૂપ ભાવ-નંદીના પ્રકારો અને ઉપપ્રકારનું નિરૂપણ છે.

સૂ. ૪૨માં અનેક અબ્જૈન ગ્રંથોનો ઉલ્લેખ છે. વિશેષમાં દ્વાદશાંગીનો પરિચય પણ આ આગમમાં અપાયો છે.

આ ઉપરાંત સૂ. ૪૪માં આગમોના ‘અંગપ્રવિષ્ટ’ અને ‘અંગબાહ્ય’ એવા બે મુખ્ય બે ભેદો પડે છે તેમાંના બીજા ભેદના ‘આવશ્યક’ અને ‘આવશ્યકવ્યતિરિક્ત’ એવા બે પેટાભેદો દર્શાવાયા છે. ત્યાર બાદ આવશ્યકના સામાયિકાદિ છ પ્રકાર અને આવશ્યક-વ્યતિરિક્તના ‘કાલિક’ અને ઉત્કાલિક’ એવા બે પ્રકારોનો નિર્દેશ કરાયો છે. આગળ જતાં ‘ઉત્કાલિક’ તરીકે ૨૯ આગમો અને ‘કાલિક’ તરીકે ૩૧ આગમોનો નામોલ્લેખ છે.^૧ તેમાં બાર ઉપાંગો પૈકી ઓવવાઈય, રાયપસેણિય, છવાલિગમ, પણ્ણવણા અને સૂર-પણ્ણુત્તિ એ પાંચનો ‘ઉત્કાલિક’ તરીકે અને જંબુદીવપણ્ણુત્તિ,

૧ પશ્ચિમયસુત્રમાં પ્રથમ ‘કાલિક’શ્રુત તરીકે ૩૭ ગ્રંથોનો ઉલ્લેખ છે, અને ત્યાર બાદ ‘ઉત્કાલિક’ તરીકે ૨૮ ગ્રંથો ગણાવાયા છે.

ચંદ્રપણ્તિ, કપ્પિયા, કપ્પવડિંસિયા, પુષ્કિયા, પુષ્ક્યૂલિયા અને વણિહદસા, એ સાતનો 'કાલિક' તરીકે ઉલ્લેખ છે.

વિશેષમાં મૂલસૂત્રો પૈકી દસવેયાલિયનો 'ઉત્કાલિક' તરીકે અને ઉત્તરજાંચણુનો 'કાલિક' તરીકે ઉલ્લેખ છે.

છ છેદસૂત્રો પૈકી પહેલાં ચાર સૂત્રો અને છઠ્ઠાનો 'કાલિક' તરીકે ઉલ્લેખ છે.^૧

દસ પ્રકીર્ણકો પૈકી આઉરપચ્ચક્ષાણુ, ગણિવિજ્ઞા, તંદુલ-વેયાલિય, દેવદથય અને મહાપચ્ચક્ષાણુ એ પાંચનો 'ઉત્કાલિક' તરીકે નિર્દેશ છે.^૨

નંદી અને આણુઓગદાર એ બે આગમોની પણ 'ઉત્કાલિક' તરીકે ગણના કરાઈ છે.

કર્તા—આ આગમના કર્તા દૂષ્યગણિના શિષ્ય દેવવાચક છે. એમને કેટલીક વ્યક્તિઓ આગમોને પુસ્તકારૂઢ કરનાર દેવર્દિંગણિ ક્ષમાશ્રમણ તરીકે ઓળખાવે છે, પરંતુ એ વાત વ્યાજબી જણાતી નથી.

રચના-સમય—આ આગમમાં જે અજ્ઞેન ગ્રંથોનો ઉલ્લેખ છે તે વિચારતાં આ આગમની રચનાની પૂર્વ સીમા તરીકે ઈ. સ. નો ત્રીજા સૈકાનો અને ઉત્તર સીમા તરીકે ઈ. સ.ના પાંચમા સૈકાનો નિર્દેશ થઈ શકે તેમ છે.

સમીક્ષા—દ્વાદશશારનચક્ર ઉપરની સિંહસૂરગણિકૃત ટીકામાં "સવ્વજીવાણં વિ" નો સૂત્ર તરીકે અને નિમ્નલિખિત ગાથાનો લાખ્ય તરીકે નિર્દેશ છે:--

૧ જીયકપ્પને 'ઉત્કાલિક તરીકે આજકાલ ગણવામાં આવે છે.

૨ ચઉસરણુ, ગચ્છાચાર, ભત્તપરિણ્ણા, મરણુસમાહિ અને સંધારગ એ પાંચ પ્રકીર્ણકોનો 'ઉત્કાલિક' તરીકે આજકાલ નિર્દેશ કરાય છે.

૧ તં પિ જતિ આવરિજ્જેજ્જ તેણ જીવો ચંદસૂરાણં

આથી એમ લાગે છે કે નંદીગત કોઈ કોઈ પદ્ધો એનદ્દ ભાષ્યનાં હુશે. નંદીના પ્રારંભમાં અપાયેલી સ્થવિરાવલી આવસ્સયની નિર્યુક્તિગત સ્થવિરાવલી સાથે સરખાવી શકાય તેમ છે.

નંદી (સૂ. ૪૧)માં સમ્યક્-શુતનુ' જે નિરૂપણ છે તે શબ્દશઃ અણુઓગદાર (સૂત્ર ૪૨)માં જોવાય છે.

વિવરણ—૭૦૦ શ્લોક જેવડા અને 'વ્યાખ્યા-મંગલ-ગ્રંથ' તરીકે 'આગમોદ્ધારક' શ્રીઆનંદસાગરસૂરિજી દ્વારા નિદેશાયેલા. આ આગમ ઉપર ૧૫૦૦ શ્લોક જેવડી અને વિ. સં. ૧૭૩૩માં રચાયેલી ચૂર્ણિ છે. એના કર્તા જિનદાસગણિ મહત્તર છે.

હરિભદ્રસૂરિએ આ આગમ અને એની ચૂર્ણિને અનુલક્ષી ૨૩૩૬ શ્લોક જેવડી વૃત્તિ રચી છે. મલયગિરિસૂરિએ પણ વૃત્તિ રચી છે અને તેમ કરતી વેળા હારિભદ્રીય વૃત્તિનો પણ એમણે ઉપયોગ કર્યો છે. 'જયદ્'થી શરૂ થતી પદ્મત્રિપુટી ઉપરની એમની આ વૃત્તિ ન્યાયશાસ્ત્રના અભ્યાસી માટે એક ઉત્તમ સાધન પૂરું પાડે છે. એ વૃત્તિ ૭૭૩૨ શ્લોક જેવડી છે.

વિસેસાવસ્સયભાસના વૃત્તિકાર મલધારી હેમચન્દ્રસૂરિએ નંદિટિપ્પણ રચ્યું છે,^૩ પણ એની એકે હાથપોથી હજી સુધી તો મળી આવી નથી. શું આ કૃતિ નંદીની હારિભદ્રીય વૃત્તિનું ટિપ્પણ હશે ?

૧ આ ગાથા કપ્પના ભાષ્યમાં જોવાય છે.

૨ આગમોદ્ધારકને મતે એનો લિપિ-કાલ શકસંવત્ ૫૦૦નો છે.

૩ બુઓ વિસેસાંની વૃત્તિની પ્રશસ્તિ.

(૨) અણુઓગદાર (અનુયોગદાર)—

વિષય—લગભગ ૨૦૦૦ શ્લોક જેવડો અને પ્રશ્નોત્તર શૈલીએ મુખ્યતથા ગદ્યમાં ૧૫૨ સૂત્રમાં રચાયેલો અને 'દ્રવ્ય' અનુયોગના વિવરણરૂપ આ આગમ અનુયોગનાં ચાર દ્વારનામે ઉપક્રમ, નિક્ષેપ, અનુગમ અને નય ઉપર પ્રકાશ પાડે છે. વિશેષમાં એમાં નિમ્ન-લિખિત બાબતોને સ્થાન અપાયું છે:—

પદ્યોપમ અને સાગરોપમનું તેમજ સંખ્યાના સંખ્યાત, અસંખ્યાત અને અનંત એ મુખ્ય ત્રણ પ્રકારોનું અને એના એકંદર ઉપપ્રકારોનું સ્વરૂપ, પ્રમાણના પ્રત્યક્ષ, અનુમાન, ઉપમાન અને આગમ એ ચાર પ્રકારો, આગમના અર્થાગમ અને સૂત્રાગમ એ બે પ્રકારો અને એના બળે ઉપપ્રકારો, આગમના પર્યાયો, નામના પ્રકારો જેવી વ્યાકરણવિષયક વિચારણા, નવ કાવ્ય-રસ જેવી કાવ્યશાસ્ત્રની વાનગી, સંગીતશાસ્ત્રને લગતી કેટલીક હકીકતો તેમજ નંદીની પેઠે અનેક અજ્ઞાન ગ્રંથોનાં નામો.

કર્તા—વિવિધ આગમોના પ્રવેશદ્વારની ગરજ સારનારા આ આગમની રચના કેટલાકને મતે આર્ય રક્ષિતસૂરિને હાથે થઈ છે. એ હિસાબે આ આગમ ઈ. સ. બીજી સદીની કૃતિ ગણાય.

સંતુલન—સૂ. ૧૫૧ એ આવસ્સયની નિર્ચુકિતની ગા. ૧૪૦-૧૪૧ (મલયગિરીય વૃત્તિ પ્રમાણે ૧૩૭-૮) સાથે મળતું આવે છે.

વિવરણ—આ આગમ ઉપર ૨૨૬૫ શ્લોક જેવડી કોઈકની 'અર્ણિ' છે અને એ મુદ્રિત છે. વિશેષમાં આ આગમ ઉપર સુપ્રસિદ્ધ હરિભદ્રસૂરિની 'શિષ્યહિતા' નામની ૩૦૦૦ શ્લોકની વૃત્તિ છે અને

૧ પ્રથમ પત્રમાં જે નંદીયુષ્ણનો ઉલ્લેખ છે તે શું જિનદાસગણિની કૃતિ છે ?

એ પણ છપાયેલી છે. આ બંનેમાં 'શરીર' પદ ઉપરની જિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણની ચૂલિકાને સ્થાન અપાયું છે. જુઓ અનુક્રમે પત્ર ૭૪ અને ૮૯. ભવભાવણા વગેરેના કર્તા અને વિ. સં. ૧૧૮૦ની આસપાસમાં સ્વર્ગે સંચરેલા 'મલધારી' હેમચન્દ્રસૂરિની ૫૯૦૦ શ્લોકની એક વૃત્તિ છે અને તે પ્રસિદ્ધ થયેલી છે.

પરિમાણ—આ એ ચૂલિકાસૂત્રનું એકંદર પરિમાણ લગભગ ૭૦૦+૨૦૦૦=૨૭૦૦ શ્લોકનું છે.

૪૫ આગમોનું પરિમાણ—આપણે આગમોના છ વર્ગોનું પૃથક્ પૃથક્ પરિમાણ તે તે વર્ગોના પરિચયના અંતમાં નોંધી ગયા. અહીં એ છ વર્ગોના એકંદર પરિમાણની શ્લોક-સંખ્યા નીચે મુજબ હું દર્શાવું છું :—

૩૫૬૨૬ + ૨૬૨૩૭ + ૧૪૩૨૦ + ૮૫૨૧ + ૨૭૧૮ + ૨૭૦૦ = ૮૦૧૨૨.

અભિલાષા—શ્રુતજ્ઞાનના પ્રતિનિધિરૂપ રપિસ્તાંલીસ આગમોની વિચારણા હવે પૂરી થઈ છે એટલે અંતમાં આ શ્રુતજ્ઞાનનો સાર ચારિત્ર છે અને ચારિત્રનો સાર નિર્વાણ છે તો એ બંનેને ક્રમશઃ પ્રાપ્ત કરવા સૌ કોઈ ભાગ્યશાળી થાઓ એ અભિલાષા.

૧ આને બદલે ૩૮૦૦ ગણીએ તો ૭૬૬૦૨ થાય.

૨ આ સુપરિચિત આગમો ઉપરાંત અન્ય આગમો છે. એમાંના કેટલાક આજે અપ્રાપ્ય છે, બ્યારે બાકીના ઉપલબ્ધ આગમો અલ્પ-પરિચિત છે.

આગમ-પુરુષની પ્રતિકૃતિ

જૈનો પોતાના મૌલિક અને મહત્વના ધાર્મિક ગ્રંથોને 'આગમ' કહે છે. એને પુરુષની ઉપમા અપાતાં એનો 'આગમ-પુરુષ' તરીકે નિર્દેશ થતો આવ્યો છે અને થાય છે. માનવી પુરુષને જેમ અંગો અને ઉપાંગો છે તેમ આ આગમ-પુરુષને પણ છે. આ પ્રકારની પ્રથમ કલ્પનાનું બીજું જિનદાસગણિ મહત્તરે નંદીની ચૂર્ણિ (પત્ર ૪૭માં) એક ગાથા દ્વારા રજૂ કર્યું છે. એ ગાથા આગમ-પુરુષની આ પ્રતિકૃતિમાં, એના લામ'ડળના પરિઘરૂપે રજૂ કરાઈ છે. એમાં સૂચવાયા મુજબ આચારથી માંડીને દ્વિદ્વિવાય સુધીનાં બાર અંગો તે આગમ-પુરુષનાં અનુક્રમે નીચે મુજબનાં બાર અંગો-અવયવો છે :—

એ ચરણ, એ જ'ઘા, એ સાથળ, એ બાહુ, ડોક અને મસ્તક.

જમણી બાજુને ડાબી બાજુ કરતાં સામાન્ય રીતે પ્રધાન પદ અપાય છે તે દૃષ્ટિએ અહીં પણ જમણા ચરણથી, નહિ કે ડાબાથી, આચારાદિ બાર અંગોની યોજના કરાઈ છે.

દ્વિદ્વિવાય એ આગમ-પુરુષનું મસ્તક હોવાથી એ બારમા અંગમાંથી ઉદ્દલવેલાં છેદસૂત્રો આગમ-પુરુષના લામ'ડળ તરીકે આલેખાયાં છે.

આગમોના અર્થેના પ્રરૂપક દેવાધિદેવ ત્રિશ્વવિભૂતિ તીર્થ'કર છે. એઓ એ પ્રરૂપણા સર્વજ્ઞ (કેવલજ્ઞાની) બન્યા બાદ કરે છે. એમના કેવલજ્ઞાનરૂપ સૂર્યનો ઉદય થતાં ત્રિપદીરૂપ કમળ વિકસિત બને છે અને એના આધારે બાર અંગો યોજાય છે. એ અંગો બાર ઉપાંગો સાથે સંકલિત હોવાનું મનાય છે. એ હિસાબે આ પ્રતિકૃતિમાં પ્રત્યેક અંગની સાથે સાથે એના ઉપાંગનો નિર્દેશ

કરાયો છે. કમળની નાળનાં મૂળ તરીકે ચાર મૂલસૂત્રોને અને એ કમળની નીચે જે બાબુએ જે ચૂલિકાસૂત્રોને સ્થાન અપાયું છે.

સૂર્યનાં વિવિધ કિરણો તે પ્રકીર્ણકો છે. અહીં દસ પ્રકીર્ણકોને એ રીતે રજૂ કરાયાં છે.

આમ આ આગમ-પુરુષ ૧૨ અંગ, ૧૨ ઉપાંગ, ૪ મૂલસૂત્ર, ૬ છેદસૂત્ર, ૧૦ પ્રકીર્ણક અને ૨ ચૂલિકાસૂત્ર એમ એકંદર ૪૬ આગમોના અધિષ્ઠાનરૂપ છે.

આગમ-પુરુષની ઊભી પ્રતિકૃતિ કાર્યોત્સર્ગ-મુદ્રાને મોટે ભાગે મળતી આવે છે, બ્યારે એની હથેલી અભય-મુદ્રાનું ઘોતન કરે છે. આ દ્વારા, જ્ઞાનાવરણીય કર્મની નાગચૂડમાં અનાદિ કાળથી સપડાયેલા જીવો પૈકી જેઓ આગમોની સાચી અને સંપૂર્ણ આરાધના કરે તેમને એ અભય અર્પે છે એ ભાવ વ્યક્ત કરાયો છે.

હી. ૨.

